

UNIVERZITET SINGIDUNUM

**Departman za
poslediplomske studije**

**POSLOVNI SISTEMI U TURIZMU I HOTELIJERSTVU
MASTER STUDIJSKI PROGRAM**

MASTER RAD

**ANALIZA PROIZVODA AVANTURISTIČKOG I
ZDRAVSTVENOG TURIZMA NA PODRUČJU BORSKOG I
ZAJEČARSKOG OKRUGA**

Mentor:
Prof. dr Vesna Spasić

Kandidat:
Nikola Štrbac
br. indeksa:
405213/2013

Beograd, 2015

SADRŽAJ

UVOD	4
Problem istraživanja.....	6
Stepen istraženosti problema.....	7
Hipoteze istraživanja.....	8
Struktura rada.....	9
Cilj istraživanja.....	9
Metode istraživanja.....	10
 1. POJAM I KARAKTERISTIKE AVANTURISTIČKOG I ZDRAVSTVENOG TURIZMA.....	 11
1.1. Pojam avanturističkog turizma.....	11
1.2. Karakteristike oblika avanturističkog turizma.....	13
1.3. Ekonomski značaj avanturističkog turizma.....	17
1.4. Pojam zdravstvenog turizma.....	18
1.5. Karakteristike oblika zdravstvenog turizma.....	20
1.6. Značaj zdravstvenog turizma.....	24
 2. RESURSNA OSNOVA ZA RAZVOJ PROIZVODA AVANTURISTIČKOG I ZDRAVSTVENOG TURIZMA NA PODRUČJU BORSKOG I ZAJEČARSKOG OKRUGA.....	 26
2.1. Definisanje područja.....	26
2.2. Analiza prirodnih vrednosti resursne osnove.....	27
2.3. Saobraćajna povezanost.....	39
2.4. Turistički promet.....	40
2.5. Smeštajni kapaciteti.....	43
 3. ANALIZA DOSTIGNUTOG STEPENA U RAZVOJU AVANTURISTIČKOG I ZDRAVSTVENOG TURIZMA NA PODRUČJU BORSKOG I ZAJEČARSKOG OKRUGA.....	 48

3.1. Ocena dostignutog stepena u razvoju proizvoda avanturističkog turizma	49
3.1.1. Lazarev kanjon - značajan resurs za razvoj avanturističkog turizma	51
3.1.2. SWOT analiza ponude Lazarevog kanjona.....	53
3.1.3. Rezultati ankete	54
3.1.4. Analiza podataka	55
3.2. Ocena dostignutog stepena u razvoju proizvoda zdravstvenog turizma	64
3.3. Sokobanja kao okosnica razvoja banjskog turizma.....	66
3.3.1. Analiza smeštajnih kapaciteta	67
3.3.2. Analiza ugostiteljskih kapaciteta.....	70
3.3.3. Analiza stanja turističke tražnje	71
3.3.4. SWOT analiza ponude u Sokobanji	73
3.4. Mogućnosti formiranja novih proizvoda zasnovanih na kombinaciji sa proizvodima avanturističkog i zdravstvenog turizma	74
 ZAKLJUČAK.....	 79
 LITERATURA	 83

UVOD

Još od davnina ljudi putuju u različite delove sveta kako bi stekli neka nova iskustva, upoznali druge ljude, videli slavne građevine, prirodne lepote ili zanimljive predele. Par decenija unazad razvili su se novi, savremeni oblici turizma, a neki od njih su: kulturni turizam, verski turizam, eko turizam, avanturistički turizam, zimski turizam, zdravstveni turizam, itd.

S obzirom na to da je u ovom radu akcenat stavljen na avanturistički i zdravstveni turizam, za ova dva vida turizma se može reći da su nastali u novije doba i da nisu u dovoljnoj meri razvijeni u Srbiji. Avanturistički turizam je nastao kao posledica pojave novih trendova na turističkom tržištu i predstavlja oblik turizma posebnih interesa. Avanturistički turizam iziskuje od turista određeni fizički napor (aktivnosti na otvorenom), ali, isto tako, ovaj vid turizma uključuje i upoznavanje lokalnih kulturnih znamenitosti. Prema mišljenju većine autora, avanturistički turizam je usredsređen na zadovoljavanje specifičnih potreba ljudi koje uključuju neuobičajene aktivnosti i sadrže određenu dozu rizika po njih. Bitno je napomenuti da se u avanturistički turizam, pored onih opasnih i ekstremnih aktivnosti (paraglajding, rafting, i sl.), svrstavaju i aktivnosti koje zahtevaju minimalnu fizičku aktivnost kao na primer posmatranje i praćenje ptica.

Zdravstveni turizam su nekada u osnovi činile rehabilitacione ustanove u kojima su se smeštali turisti sa zdravstvenim problemima. Njegova osnovna svrha je podrazumevala sprečavanje nastanka bolesti. Imajući u vidu da se turizam početkom ovog veka rapidno razvijao, shodno tome je i usledilo povećanje kvaliteta, ali i obima turističkih usluga. Zbog ove činjenice i zdravstveni turizam se promenio, pa tako sada on obuhvata i fitness, masažu, terapije za relaksaciju, *wellness*, tretmane nege lica, ali i tela (usluge zubara, plastičnog hirurga i sl.).

Istočna Srbija, u čijem je sastavu Borski i Zaječarski okrug¹, kao turistička regija je vrlo malo razvijena. Tu se prvenstveno misli na dostignuti stepen u razvoju infrastrukture i turističke ponude. Generalno, navedeno područje ima veoma bogatu resursnu osnovu (raznolikost reljefa, veliki broj termomineralnih izvora, specifična klima) i puno potencijala za razvoj ove dve vrste turizma. Konkretno, za avanturistički turizam nisu potrebna neka velika ulaganja jer resursna osnova već postoji, tako da bi se Borski i Zaječarski okrug uz dobru strategiju razvoja mogli vrlo brzo pozicionirati na već postojećem raznovrsnom tržištu. Kako bi se zdravstveni turizam razvio u dovoljnoj meri neophodno je ponudu upotpuniti i sa dodatnim *wellness* uslugama, kao i izradom lekovitih preparata i sl. Može se pretpostaviti da je nedostatak stručnih kadrova još jedan od uzroka slabijeg pozicioniranja zdravstvenog turizma na tržištu Borskog i Zaječarskog okruga. Uz to, nedostaju moderni i opremljeni infrastrukturni objekti u kojima bi se pružala pomoć i nega svima koji žele da posete neku od banja, radi lečenja i oporavka. Sokobanja, koja važi za najrazvijeniju u tom smislu, već poseduje određene kapacitete i kadrove.

¹ <http://glassrbije.org/privreda/isto%C4%8Dni-i-ju%C5%BEni-region>

Problem istraživanja

Avanturistički turizam u svojoj osnovi pruža mogućnost turistima da otkrivaju nepoznatu prirodu i savladavaju prirodne prepreke, u kombinaciji sa nekim drugim vidom turizma. Atraktivnost neke destinacije zavisi od njene resursne osnove, koja se definiše kao prirodna ili antropogena dobra koja se mogu eksploatisati. Važno je napomenuti da povoljan geografski položaj i priroda kao osnovni resurs nisu jedino potrebni za razvoj ove vrste turizma. Takođe, veliku ulogu ima i povezanost destinacije, ugostiteljska ponuda, postojanje stručnog kadra, ali i mogućnost iznajmljivanja opreme za obavljanje različitih aktivnosti. Kako bi se upotpunila turistička ponuda, neophodna je i odgovarajuća infrastruktura, kao i postojanje hitne medicinske pomoći imajući u vidu visok stepen rizika koji nosi ovaj vid turizma.

Suština zdravstvenog turizma je u mogućnosti da se turistima koji imaju nekih zdravstvenih problema omogući poboljšanje zdravstvene situacije putem raznih tretmana i terapija. Sa druge strane, u novije vreme javlja se *wellness* turizam kao podvrsta zdravstvenog, koji omogućava klijentima već dobrog zdravlja da uz pomoć tretmana održe i unaprede trenutnu zdravstvenu situaciju.² Razlozi zbog kojih se turisti opredeljuju za *wellness* turizam su:

- poboljšanje opšteg zdravstvenog stanja,
- gubitak telesnih masti, otklanjanje hroničnih bolova i
- anti-stres programi.

Wellness i spa tretmani koji se koriste uporedo sa raznim drugim aktivnostima, kao npr. održavanje nege lica, odmor, rekreacija, naučno-obrazovni programi i sl., upotpunjavaju turistički program vezan za zdravstveni turizam.

² Unković S., Zečević B., Ekonomika turizma, Ekonomski fakultet, Beograd, 2000; str. 146.

Borski i Zaječarski okrug, sa svojim razvijenim geomorfološkim formama reljefa, vodnim bogatstvom, florom i faunom predstavljaju potencijalnu destinaciju za razvoj avanturističkog i zdravstvenog turizma. Čitava ova regija poseduje izrazito raznovrstan i očuvan prirodni i kulturni turistički potencijal, što je neprocenjivo blago koje se mora sačuvati kako bi se obezbedio kontinuiran razvoj turizma. Upravo na ovom području turizam je bio oduvek marginalizovan i on mora u budućnosti postati osnovni pokretač razvoja.

Imajući u vidu napred navedeno, kao i činjenicu da postoje i određena ograničenja za razvoj avanturističkog turizma, koja u određenom stepenu mogu otežavati razvoj ova dva vida turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga, neophodno je analizirati moguće proizvode avanturističkog i zdravstvenog turizma u pomenutoj regiji.

Stepen istraženosti problema

Prikupljanjem i analizom odgovarajuće literature došlo se do saznanja da su avanturistički i zdravstveni turizam na području Borskog i Zaječarskog okruga nedovoljno istraženi. Još uvek nije najjasnije do kog stepena su proizvodi ovih dveju vrsta turizma razvijeni na ovom području, te kako su pozicionirani u odnosu na druge proizvode u turizmu. Bez poznavanja informacija ove vrste teško je osmisliti i primeniti odgovarajuću strategiju razvoja turizma koja uzima u obzir sve relevante činioce. Sasvim je izvesno, međutim, da na istraživanom području postoje ogromni prirodni potencijali za razvoj posebnih oblika turizma – među njima, avanturističkog i zdravstvenog.

Hipoteze istraživanja

Istraživanje u ovom radu usmereno je ka utvrđivanju istinitosti osnovne hipoteze H_0 . Ona glasi:

H_0 – Raznovrsna resursna osnova prirodnih bogatstava na području Borskog i Zaječarskog okruga predstavlja osnov za razvoj avanturističkog i zdravstvenog turizma na ovom prostoru.

Osim glavne hipoteze, u okviru ovog istraživačkog zadatka ispitana je i istinitost četiri pomoćne hipoteze H_1 , H_2 , H_3 i H_4 . One glase:

H_1 – Planinski predeli Borskog i Zaječarskog okruga sadrže više mogućnosti za organizovanje avanturističkog turizma u odnosu na aktivnosti na vodi ili u vazduhu.

H_2 – Prirodna osnova Borskog i Zaječarskog okruga pruža mogućnosti za razvoj zdravstvenog turizma, a posebno banjskog.

H_3 – Avanturistički turizam na prostoru Borskog i Zaječarskog okruga može doprineti povećanju prihoda od turizma, posebno po osnovu planinarenja i speleoturizma.

H_4 – Raznovrsnost kulturnih i ekoloških sadržaja Borskog i Zaječarskog okruga pruža mogućnosti za razvoj avanturističkog i zdravstvenog turizma po osnovu kombinacije sa drugim oblicima turizma.

Struktura rada

Rad se sastoji iz tri dela od kojih svaki predstavlja zaokruženu celinu:

I deo – definicije i osnovna obeležja avanturističkog i zdravstvenog turizma;

II deo - ocena resursne osnove i potencijala za razvoj avanturističkog zdravstvenog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga;

III deo – utvrđivanje trenutnog stepena razvijenosti proizvoda avanturističkog i zdravstvenog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga.

Cilj istraživanja

Kao što je već konstantovano kod definisanja problema istraživanja, Borski i Zaječarski okrug poseduju velike potencijale kao i prirodnu osnovu za razvoj avanturističkog i zdravstvenog turizma. Prema tome, kao glavni cilj rada se nameće potreba za utvrđivanjem mogućih proizvoda avanturističkog i zdravstvenog turizma koji imaju realne šanse za razvoj na istraživanom području.

Pošto postoji više različitih proizvoda kod obe vrste turizma, sporedni cilj rada bi bio određivanje pretpostavki za razvoj konkretnog proizvoda određene vrste turizma, uzimajući u obzir institucionalnu i resursnu osnovu.

Metode istraživanja

Kako bi se došlo do određenih saznanja neophodnih za donošenje krajnjih rešenja i zaključaka, moramo se služiti različitim metodama naučnih istraživanja i prikupljanja podataka. Da bi se predmet istraživanja adekvatno shvatio, istražio i objasnio, u radu će se koristiti SWOT analiza, a za njenu izradu biće korišćeni podaci iz stručnih časopisa, i ostalih relevantnih literaturnih izvora koji obrađuju ovu tematiku.

Pored toga, u svrhu kreiranja anketnog upitnika, sprovedeno je i terensko istraživanje. U izradi anketnog upitnika biće korišćena petostepena Likertova skala , kojom će se, putem dvadesetak navedenih tvrdnji ispitivati stavovi ispitanika. Odgovori bazirani na Likertovoj skali biće rangirani od „Uopšte se ne slažem“ do „U potpunosti se slažem“.

Radi bolje preglednosti, podaci prikupljeni prilikom anketiranja biće izloženi u tabelama i grafikonima, uz detaljna objašnjenja pojedinih elemenata u teorijskom delu i vrednosti koje pokazuju u praktičnom delu.

DEO I

1. POJAM I KARAKTERISTIKE AVANTURISTIČKOG I ZDRAVSTVENOG TURIZMA

1.1. Pojam avanturističkog turizma

Avanturistički turizam, poput drugih selektivnih oblika turizma, nije lako definisati. Problemi u definisanju ovog vida turizma potiču i od toga što se sinonimno koriste različiti termini kao što su, na primer: rekreativni turizam, aktivni odmor, adrenalinski turizam i avanturistički turizam. U osnovi ovih pojmova su rekreacija i bavljenje sportom kojem se pridaje sve veći značaj, posebno u razvijenim zemljama. Svojevremeno sprovedena ispitivanja u Francuskoj pokazuju, na primer, da 17% muškaraca i 10% žena smatra da bi trebalo da se bave sportom i tokom godišnjih odmora.³

Različiti autori su predlagali različite definicije tako da se ne može govoriti o jednoj univerzalnoj, odnosno prihvatljivoj definiciji koja bi sadržavala sve attribute ovog kompleksnog fenomena. Smatra se da bavljenje avanturističkim turizmom obuhvata minimum dve od navedenih aktivnosti:⁴

- fizička aktivnost,
- sticanje znanja iz oblasti kulture,
- boravak u prirodi.

³ Bakić O. *Marketing u turizmu*, Čigoja štampa, Beograd, 2005; str. 159.

⁴ Schneider P., Latkova P., Vogt C., *Adventure tourism uniqueness study*, Michigan State University, Lansing, SAD, 2008; p. 4.

Dakle, u avanturističkom turizmu učesnici se dobrovoljno stavljaju u poziciju u kojoj ulaze u nešto nepoznato, gde će se suočiti sa izazovima, i gde će otkriti ili dobiti nešto vredno iz tog iskustva.⁵ Ono u čemu su se usaglasili autori je da se avanturistički turizam treba posmatrati kao deo tržišta turističke industrije. Takođe treba napomenuti da se uz avanturistički turizam mogu kombinovati i drugi delovi tržišta turističke industrije u koje spadaju sportski turizam, ekoturizam, zdravstveni turizam, nautički turizam i sl.⁶

Uzimajući u obzir stepen rizika koji nosi, avanturistički turizam se može podeliti na:⁷

- *tvrdi* (uključuje treking, planinarenje i istraživanje pećina – speleoturizam i sl. Ove aktivnosti su visoko rizične i zahtevaju visok nivo specijalizovanih veština. Njih upražnjava mali procenat stanovništva, ali ipak zauzimaju značajan deo tržišta.),
- *meki* (uključuje ronjenje, biciklističke ture, kulturno-umetničke ture, kampovanje, skijanje, jahanje i sl. Broj ljudi koji se odlučuje za meki avanturizam predstavlja značajan procenat putovanja širom sveta. U poređenju sa Severnom Amerikom i Evropom, stanovnici Latinske Amerike se u najvećem broju odlučuju za ovakvu vrstu putovanja, čak 35% od ukupnog broja putnika koji putuju u inostranstvo. U proseku, na meki avanturizam „otpada“ čak 25% međunarodnih putovanja u celom svetu).

S obzirom na činjenicu da turisti na svojim putovanjima žele da se osećaju sigurno, ubrzani rast avanturističkog turizma, koji zahteva određenu dozu neizvesnosti, pravi je paradoks kada je u pitanju priroda ponašanja ljudi. Zbog toga treba postaviti pitanje da li svi oni koji se odluče za avanturistički turizam žele da se zadese u situaciji u kojoj postoji mogućnost da se povrede ili dožive smrt? Mnogi se ne bi složili sa tim jer turisti žele da osete

⁵ Swarbrooke J., Beard C., Leckie S., Pomfret G., *Adventure tourism – the new frontier*, Butterworth-Heinemann, Oxford, 2003; p. 8.

⁶ Hrabovski-Tomić E., *Selektivni oblici turizma*, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica, 2008; str. 21.

⁷ *Adventure Tourism - Market Report*, a study by: The George Washington University School of Business, The Adventure Travel Trade Association, and Xola Consulting, 2010; p. 5.

i uzbuđenje, ali i sigurnost. Iz tog razloga nastali su operatori avanturističkog turizma, čiji je zadatak da upravljaju rizikom u svim aktivnostima, u okviru avanturističkog turizma.⁸

Pravilno sagledavanje avanturističkog turizma jedino je moguće ukoliko se uključi i koncept rizika. Zbog toga se sledeća definicija avanturističkog turizma može označiti kao najkompletnija, i ona glasi: „Širok spektar komercijalizovanih rekreativnih aktivnosti koje omogućavaju turistima da se svesno suoče sa elementima rizika koji proističu iz prirodnog okruženja. Karakteristike učesnika, karakteristike okruženja, kao i način na koji operater upravlja aktivnostima predstavljaju kombinaciju koja utiče na doživljaj turiste“.⁹

Prema tome, turisti izdvajaju finansijska sredstva za svoje učešće u aktivnostima avanturističkog turizma, dok im organizatori putovanja pružaju specijalizovane veštine, znanja, opremu i pristup odgovarajućoj lokaciji.

1.2. Karakteristike oblika avanturističkog turizma

U svetu postoje mnogobrojne podele avanturističkog turizma, pošto avanturizam predstavlja spoj rekreacije, opuštanja i zabave. Turisti koji upražnjavaju avanturizam imaju za cilj udaljavanje od svakodnevnih problema i stresnih situacija, te žele da pripreme svoj organizam i psihofizičku kondiciju za dalje poduhvate. U okviru ovog rada pažnja će biti usmerena na one oblike avanturističkog turizma za koje postoji osnova razvoja u Zaječarskom i Borskom okrugu.

⁸ Bentley T. A., Cater C., Page S. J., *Adventure and ecotourism safety in Queensland: Operator experiences and practice*, Tourism Management, Elsevier, 2010; p. 2.

⁹ Hrabovski-Tomić E., Mitić S., *Osiguranje kao neophodna komponenta avanturističkog turizma*, Poslovna ekonomija, godina V, br. 1, vol. VIII, Sremska Kamenica, 2011; str. 61.

Planinarenje

Ljudi su kroz istoriju iz različitih razloga posećivali planine, uglavnom zbog lova ili bavljenja sportom. Planinarenje je aktivnost koja se svrstava u rekreaciju, i zahteva određenu fizičku kondiciju, i čija se suština ogleda u „osvajanju“ planinskih vrhova. Počeci planinarenja, odnosno prve ture zabeležene su na Alpima, uz pratnju obučениh vodiča. Vremenom kako se razvijala tehnika i nauka, tako je doslo i do napretka u opremi, što je uslovalo pojavu novih podvrsta: alpinizam, rock climbing (penjanje na stenama), i ice climbing (penjanje po ledu). Dosta je teško dati tačan broj učesnika u planinarenju, jer se ne vodi zvanična statistika. U Evropi su najpopularniji Alpi, koji se na neki način smatraju kolevkom planinarenja, dok su iza njih karpatske, pirinejske, škotske i norveške planine. Van Evrope, najviše poseta imaju Himalaji, Andi, Siera Nevada, Fudži i sl. Danas u svetu postoji pregršt turističkih organizatora koji planinarske ture nude kao svoje proizvode. Te ture se naravno razlikuju međusobno, što je posledica ponude na tržištu, obučenosti vodiča, načina transporta, vremenskih uslova, itd.¹⁰

Biciklizam

Vožnja biciklom nekim turistima podrazumeva način života, pa je zbog toga biciklistički turizam sve popularniji. Najčešće se praktikuje tokom godišnjih odmora, i traje po nekoliko dana.¹¹ Biciklistički turizam je svoju popularnosti stekao jer nije skup, ne zahteva visok nivo fizičke spremnosti, mogu skoro svi i svuda da ga upražnjavaju. Zbog toga je pogodan i za kombinovanje sa drugim oblicima turizma (sportski, vinski, ruralni, ekoturizam itd.).¹²

¹⁰ <http://explore-serbia.rs/turizam/vrste-avanturistickog-turizma/planinarenje/>

¹¹ Rabotić B., *Selektivni oblici turizma*, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd, 2013.

¹² Milodanović I., *Iskustva i pravci razvoja kružnih putovanja u ponudi turističkih agencija Srbije*, Master rad, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013.

Evropske metropole podstiču upotrebu bicikla, pa je tržište biciklističkog turizma najviše razvijeno u Francuskoj i Austriji, koje su najznačajnije destinacije za turooperatore. Treba pomenuti još i Nemačku, i Veliku Britaniju. Osnovni uslov za razvoj ove vrste turizma je bezbedna ruta i odgovarajuća signalizacija. Evropski Savez Biciklista (eng. *European Cyclist's Federation*) započeo je izgradnju biciklističkih staza po celoj Evropi, sa željom¹³:

- da ljudi koji ne voze bicikl počnu da voze, na bezbednim i zanimljivim stazama,
- da istaknu važnost razvoja održivog turizma kroz biciklizam,
- da pokažu ekonomski značaj razvoja biciklističkog turizma,
- da se poveća razmena kulturnih vrednosti stanovnika Evrope,
- da se stvori minimum jedna biciklistička ruta koja povezuje sve evropske države i odgovara najvišim standardima,
- da se ostvare i razmene nova saznanja i iskustva u vezi sa merama obezbeđenja biciklističkih objekata.

Slobodno penjanje

Krajem prošlog veka, na Alpima se razvio novi stil planinarenja, tzv. slobodno penjanje (eng. *free climbing*). Uzrok tome je promena u cilju planinarenja, tj. kod određenog broja ljudi više nije postojala želja za „osvajanjem“ novih vrhova, već se javlja novi motiv a to je savladavanje strmih litica bez upotrebe opreme za penjanje (ona je služila samo za bezbednosne svrhe). Iako je ovo vrlo rizična disciplina, povrede ili pogibije su retkost, pod uslovom da se učesnici pridržavaju bezbednosnih propisa. Oni koji praktikuju ovaj sport, moraju biti maksimalno skoncentrisani, jer je obavljanje ove aktivnosti moguće samo uz maksimalno korišćenje psihičkih i fizičkih sposobnosti. Slobodno penjanje je jedna od aktivnosti tokom koje dolazi do najveće potrošnje kalorija u organizmu (pored trčanja, plivanja i preskakanja konopca).¹⁴

¹³ www.eurovelo.org

¹⁴ http://www.freeclimbing.rs/tekstovi/o_penjanju/sta_je_sportsko_penjanje/

Paraglajding

Paraglajding predstavlja oblik avanturističkog turizma koji je svoj ubrzani razvoj doživeo krajem prošlog veka. Predstavlja spoj jedinstvene avanture i adrenalinskog doživljaja, uz minimalna finansijska ulaganja. Paraglajder se sastoji od metalnog rama i padobranskog krila koje je razvučeno (razapeto) preko njega. Uzleće se obično sa nekog strmog obronka brda ili planine (u trku), a sleće tako što se dočekate na nogama.

Ovo je sport koji najviše zavisi od klimatskih uslova, jer oni direktno utiču na visinu i dužinu leta. Zabeleženi su letovi koji su trajali i po više desetina časova, i čija je dužina bila stotinak kilometara. Kada su odgovarajuće vremenske prilike, moguće je uzleteti i sa veoma malog uzvišenja (svega nekoliko metara), i u toku leta dostići i po par hiljada metara u visinu.¹⁵

Speleoturizam

Speleoturizam (eng. *caving*) predstavlja vrstu turizma u kojoj se poseta pećinama izdvaja kao glavni motiv. U Srbiji najveći broj pećina se nalazi u Istočnoj Srbiji. Pećine predstavljaju podzemne oblike reljefa, i karakteristične su za kraška područja. Postoji više vrsta pećina, ali je njihova podela komplikovana. Oblast sa najviše pećina na svetu nalazi se u Sloveniji i naziva se Kras. Otuda i potiče naziv kraški reljef.

Masovni razvoj ovog vida turizma započeo je krajem prošlog veka (80-ih godina), kada se beleži poseta pećinama od preko 20 miliona ljudi u celom svetu. Zbog toga je započeto uređenje pećina, te u nekim od njih danas postoje kafići, prodavnice suvenira i sl. Neke od pećina se zbog specifične klime koriste u lečenju bolesti respiratornih organa. Posete pećinama, odnosno speleo ture, mogu se razvrstati u tri grupe:¹⁶

- *klasične* (odvijaju se u pećinama koje su namenjene svim turistima, jer njihov obilazak ne iziskuje naročitu fizičku pripremljenost. Pećine su uređene, i

¹⁵ <http://explore-serbia.rs/turizam/vrste-avanturistickog-turizma/paraglajding/>

¹⁶ <http://explore-serbia.rs/turizam/vrste-avanturistickog-turizma/speleoturizam-caving/>

obeležene u svrhu bezbedne posete turista, koji se u pratnji vodiča kreću kroz nju),

- *sportske* (odvijaju se u pećinama koje nisu uređene, niti namenjene velikim grupama turista. Ovakve ture zahtevaju određeni stepen fizičke spreme, i obavljaju se u pratnji nekog od speleologa),
- *naučno-istraživačke* (ovakve ture su namenjene speleolozima koji žele da istraže određene pećine i njihova svojstva, i da načine njihove topo mape).

Naučno-istraživačke ture su poduhvati samih speleologa koji istražuju postojeće, ali i nove pećine i pećinske komplekse. Primarni cilj speleološkog istraživanja je izrada topografskog nacrtu pećine ili jame na temelju merenja dimenzija i pružanja pećinskih kanala, kao i dokumentovanje zapaženih geoloških, morfoloških, hidroloških i drugih svojstava. Ekološka šteta od turističkih poseta pećinama je velika. Turisti ponekad oštećuju pećinski nakit, bacaju smeće, pišu grafitu po zidovima. Zato je neophodno da posete budu precizno organizovane i pod stalnim nadzorom nadležnih osoba.

1.3. Ekonomski značaj avanturističkog turizma

Ekonomski uticaji različitih oblika avanturističkog turizma su ispitivani u različitim razmerama, širom sveta ali i u pojedinačnim gradovima posebno, koristeći različite pristupe. Ukupne ekonomske razmere avanturističkog turizma u SAD su, na primer, procenjene na više od 200 milijardi dolara godišnje (istraživanje vršeno 90-ih godina). U ovu procenu uključena su i skijališta i prateća rekreativna oprema. Australija ima malo razvijeniji avanturistički sektor u turizmu, pa se procenjuje da njegovi efekti iznose oko 15 milijardi australijskih dolara (odnosno 25-30% od ukupnih prihoda turističke privrede).¹⁷

¹⁷ Buckley R. *Adventure tourism*, CAB International, UK, 2006; p. 16.

Tržište avanturističkog turizma Evrope procenjeno je na oko 170 miliona eura (što je znatno manje u odnosu na SAD i Australiju). U Evropi se godišnje zabeleži preko 440.000 dolazaka, od čega 44% predstavljaju individualni putnici, dok ostatak od 56% čine organizovana putovanja. Najposećenija tržišta su Nemačka (102.000 dolazaka), Velika Britanija (71.000 dolazaka), Francuska (31.000 dolazaka), Holandija (27.000 dolazaka) i Italija (22.000 dolazaka).¹⁸

Podaci, pretpostavke i kalkulacije se u osnovi ne zasnivaju na egzaktnim parametrima, tako da su približne vrednosti najbolje u svakom slučaju. Oni, međutim, ukazuju da je avanturistički turizam zaista značajna komponenta turističke privrede. Pošto se gotovo sve avanturističke aktivnosti odvijaju izvan urbanih područja, u tome postoji značajan potencijal za razvoj ruralnih i regionalnih ekonomija.¹⁹

1.4. Pojam zdravstvenog turizma

Najmasovnija putovanja su usmerena prema toplim morima, zatim prema planinskim turističkim centrima i prema velikim gradovima. Najčešći oblici turizma su: tranzitni turizam, kulturno-istorijski i zdravstveni turizam.²⁰ Postoji više razloga zbog kojih ljudi putuju, a neki od njih su poslovni, porodični, ekološki, religijski i dr. Međutim, najčešći razlog je upravo zdravstveni, odnosno poboljšanje ili očuvanje trenutnog zdravlja.

Prva definicija zdravstvenog turizma navedena je od strane IUOTO (International Union of Official Travel Organizations) u studiji „*Health tourism*”, koja je objavljena pre 40-

¹⁸ Horwath Consulting Zagreb i Ekonomski fakultet Beograd, *Strategija razvoja turizma Republike Srbije - prvi fazni izveštaj*, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2005; str. 80.

¹⁹ Buckley R. „*Adventure tourism*”, CAB International, UK, 2006; p. 17.

²⁰ Unković S., Čačić K., Bakić O., Popesku J., *Savremeni tokovi u turizmu*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1991.

ak godina. U njoj se ukazuje na značaj korišćenja lekovitih voda i klimatskih prilika za unapređenje zdravlja.²¹ Sve definicije koje postoje, u manjem ili većem obimu su iste ili slične. Ali kao najčešća može se navesti ona definicija koju je predložio Kaspar i koja ističe da zdravstveni turizam obuhvata sve odnose i pojave nastale usled dolaska u neki zdravstveno-turistički centar, koje imaju za cilj da turistima unaprede zdravstveno stanje (fizičko i mentalno).²²

Zdravstveni turizam se deli na tri vrste:

- *medicinski*,
- *wellness*,
- *banjski (spa)*.

Medicinski turizam predstavlja odlazak ljudi u neko turističko mesto radi podvrgavanja nizu tretmana, hirurških zahvata i/ili intervencija, a u praksi se javlja u svoja dva oblika: hirurški i terapijski. *Wellness* se opisuje kao koncepcija očuvanja i unapređenja zdravlja, koja se postiže fizičkim vežbama, uravnoteženom ishranom i anti-stres terapijama. Banjski (spa) turizam je vrsta zdravstvenog turizma koji se sprovodi u banjskim centrima u cilju lečenja određenih bolesti, poboljšanja psiho-fizičkog zdravstvenog stanja ili relaksacije organizma.²³

Pošto je vansezonskog karaktera, što znači, da se ova vrsta turizma praktikuje uglavnom između dve glavne turističke sezone (leto-zima), zdravstveni turizam podiže nivo prosečne popunjenosti kapaciteta. S druge strane, usluge koje koriste turisti u zdravstveno-turističkim centrima su uglavnom skupe, a to se opravdava činjenicom da zdravstveni turizam iziskuje skupe i zahtevne objekte, uređaje i stručne i školovane kadrove.

²¹ Kaspar C., *From Traditional Spa Tourism to Modern Forms of Health Tourism*, AIEST, Vol. 30, St.Gallen, 1989; p. 15-19 (Milojković M., *Razvoj zdravstvenog i wellness turizma u banjama Srbije*, Master rad, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Nišu, 2013; Glišović V., *Prostorna distribucija banja Srbije u funkciji regionalnog razvoja zdravstvenog i wellness turizma*, Master rad, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013.)

²² Kaspar C., *Gesundheitstourismus im Trend*, Institut für Tourismus und Verkehrswirtschaft, St. Gallen, 1996. (Mueller H.; Lanz Kaufmann E. (2001): Wellness Tourism: Market analysis of a special health tourism segment and implications for the hotel industry, Quelle: Journal of Vacation Marketing, Vol. 7, Number 1)

²³ Rabotić, B., *Selektivni oblici turizma*, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd, 2012.

Zdravstveni turizam se često kombinuje sa drugim tipovima turizma, kao što su: sportsko-rekreativni, gastronomski, kulturni, s obzirom da u poslednje vreme značajan broj turista pored svojih primarnih potreba zbog kojih su došli u neki zdravstveno-turistički centar, želi da zadovolji i ostale potrebe. Turisti, naime, za vreme boravka rado posećuju lokalne muzeje, znamenitosti, priredbe, žele da probaju gastronomske specijalitete tog kraja, kao i da se bave raznim fizičkim aktivnostima.

U poslednjih nekoliko decenija, kada je reč o modernim trendovima u turizmu, pojavljuje se *wellness* kao podvrsta zdravstvenog turizma. Tačnije 1959. godine pojam *wellness*-a opisao H. L. Dunn, i navodi „da je zdravlje (koje drugačije naziva *high level wellness*) stanje potpunog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i nemoći“.²⁴

1.5. Karakteristike oblika zdravstvenog turizma

Zdravstveni turizam predstavlja veoma važan segment u celokupnom pogledu na turizam u Srbiji, a tome je najviše doprinelo mnoštvo podzemnih voda i lekovitih izvora. Međutim i pored velikih potencijala za njegov razvoj, tržište zdravstvenog turizma u Srbiji je skoro u potpunosti okrenuto ka domaćim turistima. To je zbog toga što su banje kod nas stavljene u službu socijalnog i zdravstvenog sistema, jer se u banjama prvenstveno vodi računa o zdravstvenim uslugama. Drugi faktori koji utiču na boravak u banjama (kao što su npr. kvalitet smeštajnih kapaciteta, kvalitet ugostiteljskih usluga i sl.) nisu u prvom planu, i zbog toga ponuda banja u Srbiji ne može da zadovolji potrebe inostranih turista. Kao što je već navedeno, zdravstveni turizam se deli na: medicinski, wellness i banjaski (spa), i u skladu

²⁴ Dunn H. L., *High-level wellness for man and society*, American journal of public health and the nation's health, 1959, Vol. 49, Number 6, p. 786–792

sa tim pažnja u ovom poglavlju će biti usmerena na analizu njihovih obeležja, kako bi se što bolje razumela razlika između ovih vrsta proizvoda.

Medicinski turizam

Medicinski turizam iako je nastao u novije doba, doživeo je ubrzani razvoj, pa se u današnje vreme njegovo tržište procenjuje na oko 100 milijardi dolara, mada se učešće medicinskog turizma u ukupnim turističkim kretanjima procenjuje na svega 5%. U sklopu medicinskog turizma nalaze se razne usluge, ali najpopularnije i najtraženije su usluge iz oblasti ortopedije (42%), zatim slede stomatološke usluge (40%), i na kraju usluge iz oblasti estetske i plastične hirurgije (12%).

U poslednje vreme pojavio se novi trend u pružanju medicinskih usluga, koji je najviše zastupljen među stanovnicima zapadne Evrope, i podrazumeva putovanje u neku inostranu državu radi lečenja. To je posledica ogromne razlike cena medicinskih usluga u nekim državama. Među najpopularnijim u tom smislu navode se Brazil, Tajvan, Mađarska, Indija, ali i Srbija. Zabeleženi su slučajevi gde su troškovi lečenja, puta i boravka bili i skoro duplo jeftiniji po turiste iz inostranstva. Pored cene, faktori koji utiču na odabir lečilišne destinacije su kvalitet usluga, stručnost zaposlenog osoblja, nivo higijene, opremljanost objekta.

Srbija iako poseduje veliku resursnu osnovu za razvoj medicinskog turizma, ne kotira se baš najbolje na tržištu, za razliku od nekih zemalja koje ostvaruju ogromne godišnje zarade zahvaljujući ovoj vrsti zdravstvenog turizma. Razlozi za to su brojni, a neki od njih su: neusklađenost sa evropskim propisima oko osiguranja, nejasna marketinška strategija, nedovoljna podrška domaćih turističkih agencija u promovisanju ove vrste turizma, itd.²⁵

²⁵ <http://www.transforma.rs/zdravstveni-turizam>

U knjizi „Zdravstveni i wellness turizam“²⁶, autora Cooper-Erfurt *wellness* se opisuje kao:

- pristup zdravstvenoj zaštiti koji naglašava prevenciju bolesti i produžava život, za razliku od stavljanja akcenta na lečenje bolesti
- stanje dobrog fizičkog i mentalnog zdravlja, posebno kada je održavano pomoću pravilne ishrane, vežbanja i navika
- zdravo stanje, bez bolesti
- postojanje dobrog zdravlja sa načinom života koji promoviše wellness

Svoj doprinos u određivanju *wellness*-a dali su Lanz Kaufmann i Mueller, čija definicija opisuje *wellness* turizam kao skup svih odnosa i pojava koja nastaju usled privremene promene prebivališta turista, a sve to u cilju ozdravljenja ili jačanja zdravlja. U toku svog boravka, turistima je neophodna adekvatna zdravstvena nega, fizička aktivnost, odmor i korigovana ishrana.²⁷

Naša zemlja poseduje nekoliko stotina izvora tople vode, par lokaliteta sa povoljnim atmosferskim uticajem, kao i nekoliko zdravstveno-lečilišnih centara, koji svi zajedno čine ogroman potencijal u turističkom smislu. I pored činjenice da posedujemo ove turističke i prirodne blagodeti, u Srbiji i dalje ne postoje uslovi za njihovu obimniju eksploataciju.²⁸ Kralj Petar I Karađorđević je prvi doneo Zakon koji je vezan za banjska lečilišta, ali i danas u Srbiji, na žalost, ne postoji zakon o banjama.²⁹

²⁶ Erfurt Cooper P., Cooper M., Health and wellness tourism: Spas and hot springs, Channel View Publication, Bristol, UK, 2009; p. 8 (Jovanović V., *Tematski turizam*, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013.)

²⁷ Mueller H.; Lanz Kaufmann E. (2001): *Wellness Tourism: Market analysis of a special health tourism segment and implications for the hotel industry*, *Quelle: Journal of Vacation Marketing*, Vol. 7, Number 1; p. 3

²⁸ Jovanović V., *Tematski turizam*, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013; str. 68

²⁹ Jovanović V., *Tematski turizam*, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013; str. 68

Uspešan razvoj wellness usluga u banjama Srbije, kao i kvalitetnije određivanje ukupne turističke ponude potrebno je razvijati na ekonomskim principima, u sklopu kojih će postojati više tržišnih segmenata.³⁰ Banje u Srbiji predstavljaju važnu turističku destinaciju, bez obzira na relativno skromnu turističku ponudu. To dokazuje i podatak da od ukupnog broja domaćih turista koji posete neku destinaciju u Srbiji, za banje se opredeli 10-15% turista, koji ostvare između 30-40% noćenja. Može se reći da domaći turisti najviše posećuju banje, jer je dužina njihovog boravka u banjama i do 5 puta veća u odnosu na druga turistička mesta, što bi mogao biti pokazatelj u kom pravcu bi trebao da se razvija turizam u Srbiji.³¹

Banjski (spa) turizam

Upotreba izvora tople vode u terapijske svrhe u Srbiji potiče još iz rimskog perioda. U to vreme građeni su objekti u mestima na kojima su locirani izvori, i njihova svrha je bila da se ljudi u njima kupaju i odmaraju. Međutim, 70-ih godina prošlog veka banje osim lečilišne svrhe dobijaju i turističku, i tada počinje izgradnja modernih banjskih centara koji su imali nove rehabilitacione centre, ugostiteljske objekte, hotele i dr.³² Od tada banjski turizam doživljava svoj ubrzani rast, i banje postaju prepoznatljive kao popularne destinacije ne samo za turiste čija je primarna svrha lečenje, nego i za sve druge ljude koji žele da se odmore u prirodnom okruženju ali i da se zabave (većina banja je dobro pošumljena, poseduje povoljnu klimu, i organizator je mnogim kulturno-zabavnim događajima).

Velika posećenost banja je posledica brojnih termomineralnih izvora, i njihovih lekovitih svojstava. Uz korišćenje ovih voda, u nekim banjama se praktikuje i primena lekovitog blata, koje je takođe bogato raznim mineralima. Određeni broj banja se nalazi na nešto većoj nadmorskoj visini, pa su zbog povoljnih vazdušnih struja proglašene za vazdušne banje.

³⁰ Momirović D., *Termomineralni izvori u funkciji razvoja zdravstvenog turizma u timočkom regionu*, Timočki medicinski glasnik, Volumen 32, Broj 4, 2007; str. 7

³¹ Spasojević M., Šušić V., *Savremene tendencije u razvoju zdravstvenog turizma u svetu i Srbiji*, Teme, G. XXXV, Br. 1, Univerzitet u Nišu, 2011; str. 154

³² Milojković M., *Razvoj zdravstvenog i wellness turizma u banjama Srbije*, Master rad, Prirodno-matematički fakultet, Niš, 2013; str. 35

Zbog ovih činjenica, banjski turizam sa svojim spektrom usluga može da odgovori na zahteve najraznovrsnijih turista. U banjama postoje i razni sportski objekti i tereni, koji su pogodni za sve sportove. Iz tih razloga se sportski klubovi u Srbiji uglavnom opredeljuju za banje kada je u pitanju pripremni period, jer im one omogućuju prirodno okruženje, koje oslobađa od stresa i regeneriše mišiće i organizam.

U poslednjih 10-ak godina izdvojena je određena suma finansijskih sredstava kako bi se poboljšala ukupna ponuda u banjama Srbije, ali to još uvek nije dovoljno kako bi ona postala konkurentna na međunarodnom nivou. Jedna od novina u banjama je to što je u rehabilitacionim centrima uvedena posebna dijetetska ishrana, za korisnike sa problemima prekomerne težine.³³

Ukoliko se posmatra iskorišćenost smeštajnih kapaciteta u odnosu na vrstu smeštaja, može se zaključiti da su najviše popunjeni kapaciteti u banjama (u proseku 200 dana godišnje).³⁴ U smeštajnoj strukturi preovlađuje privatni smeštaj, sa 61% od ukupnih kapaciteta. Zatim slede hoteli koji učestvuju sa 15%, a iza njih su kapaciteti samih lečilišta (12%), onda odmarališta za radnike (7%), kampovi (3%) i lečilišta klimatskog karaktera (2%).³⁵

1.6. Značaj zdravstvenog turizma

Ukoliko se sagledaju savremeni trendovi u Evropi, može se zaključiti da se više od jedne desetine ukupnog broja klijenata opredeljuje za razne usluge u sklopu zdravstvenog

³³ <http://www.apartmani-srbija.com/istrazi/banje-srbije-zdravstveni-turizam>

³⁴ Horwath Consulting Zagreb i Ekonomski fakultet Beograd, *Strategija razvoja turizma Republike Srbije - prvi fazni izveštaj*, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2005.

³⁵ Đukić N., *Ekonomski indikatori održivog turizma u vodećim banjama Srbije*, Master rad, Prirodno-matematički fakultet, Niš, 2014; str. 18

turizma u inostranstvu, što ukazuje da značaj zdravstvenog turizma raste, kao i ekonomska dobit koja iznosi nešto više od 10 milijardi evra po godini.³⁶

Za vreme tretmana u zdravstveno-rekreacionim centrima, ljudi teže ka tome da što manje koriste lekove, dok sa druge strane se trude da što više u okviru svoje terapije koriste mogućnosti koje im pruža priroda (fizičke vežbe na otvorenom, ali i u vodi, udisanje čistog i zdravog vazduha, boravak na suncu i sl.). Osim ovih, i drugi faktori kao što su nezagađena sredina, prijatna klima i promena okruženja doprinose efektu koji banje imaju na zdravlje.

Nekoliko decenija unazad, potreba za boravkom u nekom od zdravstveno-rekreacionih centara postaje nužnost i prestaje da se smatra sporednom potrebom. Do ovog je doveo i viši stepen obrazovanja ljudi, ali i njihovih zdravstvenih navika.³⁷

Potencijalni pozitivni efekti zdravstvenog turizma na lokalnu zajednicu su:³⁸

- *ekonomski efekat* (sa razvitkom turizma generalno, povećava se i ekonomski standard stanovništva);
- *stvaranje povoljne investicione klime* (povećava se broj investitora koji bi želeli da ulože svoj novac u razvoj nekog zdravstveno-turističkog centra);
- *otvaranje novih radnih mesta* (ulaganje u zdravstveni turizam povlači za sobom izgradnju novih objekata koji omogućavaju mladim ljudima zaposlenje nakon završenih studija);
- *razvoj drugih vrsta turizma* (uporedo sa razvojem zdravstvenog turizma, razvijaju se i drugi vidovi turizma kao, na primer, sportsko-rekreativni, kulturni, seoski, održivi i sl.);

³⁶ Geić S., Geić J., Čmrlec A., *Zdravstveni turizam egzistencijalna potreba u suvremenom društvu*, Split, 2010; str. 320

³⁷ Hitrec T., *Turizam u kulturnoj politici Hrvatske*, Ekonomski fakultet Zagreb, Zagreb, 1998.

³⁸ Durkalić D., Stamenić T., *Upravljanje turizmom u funkciji unapređenja lokalnog privrednog razvoja*, Vrnjačka Banja, 2014; str. 7-9

- *održivi razvoj regije/okruza* (kako se u nekom mestu sve više razvija zdravstveni turizam, tako to mesto biva sve posećenije i samim tim povećava se iskorišćenje prirodnih resursa. Negativna strana ovoga je vezana za zagađenje životne sredine).

DEO II

2. RESURSNA OSNOVA ZA RAZVOJ PROIZVODA AVANTURISTIČKOG I ZDRAVSTVENOG TURIZMA NA PODRUČJU BORSKOG I ZAJEČARSKOG OKRUGA

2.1. *Definisanje područja*

Pogranični deo koji obuhvata severoistok Srbije, sastoji se iz Borskog i Zaječarskog okruga, koji se graniče sa Bugarskom i Rumunijom. U sklopu Borskog okruga nalaze se četiri opštine(Bor, Majdanpek, Negotin, i Kladovo), a u sklopu Zaječarskog se nalazi grad Zaječar, sa opštinama Knjaževac, Sokobanja i Boljevac.

Zajednički naziv za Borski i Zaječarski okrug je Timočka krajina, a taj prostor zauzima 7.133 km² i čini 8,1% površine cele teritorije Srbije. Na tom prostoru naseljeno je 284.112 stanovnika (3% stanovništva RS). Zanimljiv je podatak da od ukupnog broja opština na ovom prostoru, čak njih pet se graniči sa susednim državama, odnosno sa Bugarskom (Zaječar, Negotin i Knjaževac), a sa Rumunijom(Majdanpek, Kladovo i Negotin), što čini više od 340 km graničnog prostora sa državama članicama Evropske unije. Važno je napomenuti da prirodnu granicu sa Rumunijom u Timočkoj krajini čini jedino reka Dunav.

Slika 1 – Teritorija Timočke Krajine

Područje Borskog i Zaječarskog okruga je pretežno brdovito, a poljoprivrednog zemljišta ima manje od polovine, dok je pod šumom 50% teritorije. Što se lokalne klime tiče, nju karakterišu velike temperaturne varijacije.³⁹

2.2. Analiza prirodnih vrednosti resursne osnove

Kada je reč o turističkim atraktivnostima, region Timočke krajine obiluje brojnim istorijskim obeležjima, ostacima nekadašnjih naseobina, ali i prirodnim lepotama.

Kulturno-istorijsko blago koje sadrži Timočka krajina, poznato je i van granica naše zemlje. Među najznačajnijim lokalitetima se izdvajaju svakako Gamzigradska banja sa ostacima carske palate (Felix Romuliana), Lepenski Vir (mezolitsko i neolitsko naselje) i Trajanova tabla (posvećena rimskom caru Trajanu).

³⁹ <http://www.raris.org/download/strategija/Profil%20Timocke%20krajine.pdf> Profil Timočke krajine, RARIS

U najveće prirodne potencijale se svrstavaju kotline i klisure.⁴⁰ Uz pregršt bogatstava koja se nalaze na ovom području, ono po čemu se izdvaja ovaj region je Đerdapska klisura, koja je po oceni korisnika sajta „Virtual Tourist“ svrstana među 10 najlepših klisura na svetu (nalazi se na 4. mestu).⁴¹ Takođe, može se spomenuti i kanjon reke Vratne pored Negotina, koji je, uredbom od strane Vlade Republike Srbije, proglašen za spomenik prirode (Uredba o proglašenju spomenika prirode „Prerasti u kanjonu Vratne“, Sl. glasnik RS", br. 99/2014).⁴² Pećine, koje su brojne i karakteristične za ovaj region, imaju određeni broj posetilaca u toku godine. Iz toga se može zaključiti da Borski i Zaječarski okrug imaju potencijal za razvoj turizma.

Planine

Timočka krajina je brdsko-planinski predeo. Planine na ovom području pripadaju Južnim Karpatima, i odlikuje ih nezagađena priroda, bogata fauna, i bujna vegetacija. Kanjoni i klisure razdvajaju planine, u čijem su podnožju često smeštene i pećine, od kojih je većina otvorena za turiste. U nekim od ovih klisura i kanjona smešteni su i delovi ruševina nekadašnjih tvrđava i naseobina.⁴³ Kada se pomene termin „zdravstveni turizam“ obično se pomisli na planinske centre, koje okružuju čist vazduh i zelenilo prirode. U takve planine ubrajaju se i Stara planina, Ozren i Rtanj, koje su pogodne za razne planinarske poduhvate.

Na teritoriji Borskog okruga nalaze se planinske mase različitog porekla i starosti, koje su usled brojnih pomeranja Zemljine kore u prošlosti i vulkanskih aktivnosti, svrstavaju u naborane. Ove aktivnosti imale su značajnu ulogu i u stvaranju rudnih bogatstava, termomineralnih izvora, i materijala koji se koristi u građevini.⁴⁴

⁴⁰ Stavrov M., Tanić B., *Studija kulturnih resursa pograničnog regiona*, Program prekogranične saradnje Bugarska - Srbija u sklopu IPP, Dimitrovgrad, 2012

⁴¹ <http://www.virtualtourist.com/press-center/top-10-gorges>

⁴² Uredba o proglašenju spomenika prirode „Prerasti u kanjonu Vratne“, Sl. glasnik RS", br. 99/2014

⁴³ Stavrov M., Tanić B., *Studija kulturnih resursa pograničnog regiona*, Program prekogranične saradnje Bugarska - Srbija u sklopu IPP, Dimitrovgrad, 2012; str. 41

⁴⁴ www.etos.rs/oeap/oeap_nacrt.pdf Lokalni ekološki akcioni plan Borskog okruga

Severni deo Borskog okruga zauzima planina Veliki krš čija visina iznosi 1148 m, zapadni deo planina Deli Jovan(1141m- deo Karpatsko-balkanskog planinskog sistema), a severo-zapadni deo zauzima planina Crni vrh(1043 m), koja se smatra svojstvenom u ukupnoj planinskoj masi koja okružuje Bor, a od njega je udaljena samo 28 km. Do najvišeg vrha dolazi se putem, iz pravca Bor-Žagubica. Na Crnom vrhu su rasprostranjene bukove šume. Zbog svoje nadmorske visine, ovde se sneg zadržava skoro do kraja proleća, pa uz floru i čist vazduh, Crni vrh poseduje idealne uslove za razvoj zimskih sportova i rekreaciju. Na ovom području još uvek nije dovoljno razvijen nijedan vid turizma. Treba napomenuti da je 1996. godine otpočela izgradnja hotelskog kompleksa „Jelen-Hajat“ na Crnom vrhu, koji bi u svom sklopu trebalo da poseduje skoro 400 ležajeva, 2 restorana, ski staze, sportske hale, klizalište, i tržni centar. Završetak njegove izgradnje bi bio od posebne važnosti za region Istočne Srbije, ali i za čitavu državu.

U pravcu severa, 13 km od Bora, nalazi se planina Stol (1156 m). U samom podnožju Stola nalazi se malo jezero, pored kojeg je sagrađen i planinarski dom, kapaciteta 50 ležajeva. Planinu Stol Borani, ali i stanovnici okolnih mesta, uglavnom posećuju 2. maja, mada se u planinarskom domu tokom čitave godine okupljaju planinari iz cele zemlje. Planina Stol je takođe pogodna za razvoj alpinizma, ali i paraglajdinga, koji je poznat kao sport adrenalinskih „zavisnika”.⁴⁵

Što se tiče Zaječarskog okruga, on je pretežno brdsko-planinski, a u središnjem delu okruga smeštena je kotlina u kojoj se nalazi i sam grad Zaječar. Od značajnih planina u okolini pomenućemo Rtanj, Ozren, deo Stare planine i planinu Tupižnicu.

Stara planina, kao venačna planina, pruža se sve do Crnog mora, u dužini od oko 500 km.⁴⁶ Ona je 1997. godine uvrštena u park prirode, i proteže se na 48.588 ha. Pored toga ona je i zaštićeno područje I kategorije (Uredba o zaštiti parka prirode "Stara Planina", Službeni glasnik RS", broj 19/97; 23/2009)⁴⁷, a na njenoj teritoriji se nalaze ukupno 4 opštine: Zaječar,

⁴⁵ <http://usrbijijedangrad.wordpress.com/a-gde-se-nalazi-bor/>

⁴⁶ <http://www.raris.org/download/strategija/Profil%20Timocke%20krajne.pdf> Profil Timočke krajine, RARIS

⁴⁷ Uredba o zaštiti parka prirode "Stara Planina", Službeni glasnik RS", broj 19/97; 23/2009

Pirot, Knjaževac i Dimitrovgrad. Midžor, koji se izdvaja kao najviša tačka planine, ali i Srbije (bez Kosova), visok je 2169 m. Na Staroj planini nastanjeno je mnogo različitih vrsta životinja koje, zajedno sa biljnim diverzitetom, čine ovo područje atraktivnim za turiste. Najpoznatiji turistički centar ovde je Babin zub (1758 m), u sklopu kog se nalazi najnovija žičara i tri uređene ski staze: Sunčana dolina, Konjarnik, i Markova livada. Zbog svoje nadmorske visine ovde se snežni pokrivač zadržava otprilike pola godine, a u slučaju kada snega ima manje nego što bi trebalo, uprava ski centra je obezbedila mašine za veštački sneg.⁴⁸

Planina Rtanj (1560 m) nalazi se u blizini Boljevca i pripada Karpatskim planinama. Rtanj obiluje podzemnim oblicima kraškog reljefa i lekovitim biljem. U atrakcije ovde se ubraja i penjanje na najviši vrh Šiljak, sa kojeg se pri vedrom vremenu može videti Avalski toranj i Dunav. Rtanj je takođe poznat i po endemskom bilju koje zaštićeno zakonom (Pravilnikom o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva – Prilog II - zaštićene vrste, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 05/10)⁴⁹, čija je specifičnost da raste samo na ovom području. Čaj koji se pravi od tog bilja naziva se rtanjski čaj (lat. *Saturea montana*). Za rtanjski čaj vezana je i manifestacija branja lekovitog bilja nazvana „Sv. Jovan Biljober“, koja se održava jednom godišnje u julu mesecu.⁵⁰

Nedaleko od Sokobanje, nalazi se i planina Ozren, sa svojim najvišim vrhom Lesovik (1178 m). Zbog svoje nadmorske visine, bujne vegetacije i pogodnih mešanja vazdušnih struja, na planini Ozren se nalaze dve specijalizovane bolnice, koje tretiraju pacijente sa problemima respiratornih organa, ali i organa za vid.⁵¹ Pored lečilišta, na Ozrenu postoje mogućnosti i za raznovrsne aktivnosti na otvorenom: pešačenje, slobodno penjanje, planinarenje, paraglajding, biciklizam i sl. Takođe, može se uživati i u izletištim koja ovde postoje, među kojima je najpoznatije Kamen ljubavi. Prema legendi tu su se sastajali Hajduk

⁴⁸ <http://www.culturaltourism-ipa.eu/portal/?q=sr/3.3.3s>

⁴⁹ Pravilnik o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva – Prilog II - zaštićene vrste, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 05/10

⁵⁰ Stavrov M., Tanić B., *Studija kulturnih resursa pograničnog regiona*, Program prekogranične saradnje Bugarska – Srbija u sklopu IPP, Dimitrovgrad, 2012; str. 42

⁵¹ http://www.soko-banja.org/index.php?option=com_content&task=view&id=51&Itemid=120&limit=1&limitstart=4

Veljko i Čučuk Stana. Atrakciju predstavlja i izletišta Grudno sa vodopadom Ripaljka, čija visina iznosi 17 m, i koji je aktivan samo u prolećnim mesecima.⁵²

Lasovačka planina, ili drugačije planina Tupižnica (1162 m) smeštena je 20-ak km od Knjaževca (kada se krene prema severu), odnosno između planine Rtanj i Stare planine. Zbog svog krečnjačkog porekla sadrži površinske, ali i podzemne kraške oblike (jame i pećine). Tupižnica se pruža u pravcu sever-jug i spada u mlade nabrane planine.

Na ovoj planini nema većih naseobina, a značajan deo je pod gustim šumama, posebno na severnoj strani. Ona se, takođe, nalazi na prostoru sa pogodnim vazдушnim strujama, te zbog toga spada u omiljena uzletišta za paraglajdere. Ovde postoje i mogućnosti za razvoj ekstremnih sportova, biciklizma, planinarstva, lova, itd. Staze koje služe za pešačenje, u dužini od oko 10-ak km, solidno su uređene, i spadaju u lakše staze. Planina poseduje i lovni rezervat.⁵³

Borski i Zaječarski okrug predstavljaju pogodno tlo za razvoj biciklizma. Ta činjenica je i razlog, zbog kojeg najveća biciklistička trka u Srbiji delom prolazi i kroz ovaj kraj, tačnije kroz Đerdapsku klisuru.⁵⁴

Hidrografija

Reke

Kada je reč o nadzemnim vodama koje se nalaze na teritoriji Borskog i Zaječarskog okruga, one se svrstavaju u vode Dunavskog sliva, a njihov vodotok iznosi 156 km. Najpoznatije reke na tom području su Crni i Beli Timok, Svrljiški i Trgoviški Timok. Protok vode ovih reka na godišnjem nivou varira. Najpribližniji republičkom proseku nivoa protoka imaju reke Beli i Svrljiški Timok. Kvalitet voda Dunava, nizvodno od ušća Timoka je

⁵² <http://www.culturaltourism-ipa.eu/portal/?q=sr/3.3.3s>

⁵³ http://www.panacomp.net/srbija?mesto=srbija_tupiznica

⁵⁴ <http://freebiking.org>

zadovoljavajući (IIa/IIb klasa). Kvalitet voda Trgoviškog i Belog Timoka, Borske reke i Crnog Timoka je znatno lošiji (III klase ili "van klasa"), jer se u njih izlivaju velike količine zagađujućih materija.⁵⁵

Geotermalne vode

Na području Borskog i Zaječarskog okruga postoje brojni izvori termomineralnih voda, a locirani su u nekoliko opština: Zaječar, Knjaževac, Sokobanja i Bor.

Brestovačka banja se nalazi u opštini Bor, i udaljena je 8 km od Bora. Banja je osnovana 1837. godine, i u njoj je svoj konak izgradio Knez Miloš sa svojom suprugom Knjeginjom Ljubicom. Brestovačka banja ima 10 izvora koji se koriste za lečenje bolesti, ali i za grejanje smeštajnih i medicinskih građevina koje se tu nalaze. Ovi izvori tople vode koriste se kod povreda mišića, hematoma, uganuća, i oboljenja iz oblasti reumatologije i neurologije, a njihova temperatura varira između 32 i 42 °C. Svečanost pod nazivom „Dani banje“ svake godine u avgustu se održava u Brestovačkoj banji, i tom prilikom se dešavaju kulturno-obrazovne, ali i sportsko-rekreativne aktivnosti, koje okupe veliki broj ljudi.

Selo Nikolićevo se nalazi u Zaječarskoj opštini, na 7 km od Zaječara. U sklopu sela postoje i 2 izvora termo mineralne vode, ukupnog kapaciteta 2,9 – 3,2 l/s, čija se temperatura kreće od 35-37 °C. U poslednjih nekoliko godina, izdašnost ovih izvora je smanjena, a kao glavni uzrok se izdvaja dotrajalost instalacije.

Gamzigradska Banja koja je takođe smeštena neposredno kod Zaječara, poseduje nekoliko izvorišta, ali su u funkciji samo četiri. Njihove temperature se kreću oko 40°C. Voda u Gamzigradskoj banji pogodna je za lečenje arteroskleroze, neplodnosti, reumatizma i bolesti nervnog sistema.

Sokobanja u svojoj opštini poseduje dva izvora:

1) Park, čija temperatura dostiže i preko 40 °C,

⁵⁵ Uredba o utvrđivanju regionalnog prostornog plana Timočke krajine, Sl. glasnik RS br. 51/11

2) Banjicu, sa temperaturom od 20 °C. Pomenuta dva izvora se koriste u lečilišne svrhe.

Rogoška banjica, nalazi se na samo 5 km od Knjaževca, je prostor na kome je smešteno više izvora. Većina od tih izvora u današnje vreme se nalaze pod vodom. Saznanja govore o tome da banjica postoji još od davnih vremena, na šta ukazuju i delovi rimskih termi, koje su se očuvale do današnjih dana. Analize koje su vršene od Geoinstituta u Beogradu, ukazuju na to da se izvori Rogoške banjice mogu svrstati u subtermalne i hipotermalne (sa temperaturama od 20-40 °C).⁵⁶

Jezera

Po broju jezera prednjači Zaječarski okrug, koji u svom sastavu ima 4 jezera: Rgotsko, Sovinac, Bovansko i Grliško jezero, dok se na teritoriji Borskog okruga nalazi samo Borsko jezero.

Rgotsko jezero nastalo je na mestu gde se nekada kopao kvarcni pesak (na 11 km od Zaječara), i spada u prirodna jezera. Snabdeva se pomoću podzemnih voda. Jezero nema otoka, već voda ponire kroz pesak i tako se filtrira, pa je zbog toga jezero veoma čisto. Plaže su peskovite, pa ovo jezero predstavlja jedno od omiljenih kupališta okolnog stanovništva. *Jezero Sovinac*, smešteno pored puta koji spaja Negotin i Zaječar, je veštačko jezero i njegova primarna svrha je bila navodnjavanje okolnih njiva i oranica, ali je kasnije postalo izletničko jezero. Tu je kasnije izgrađen restoran sa prenoćištem i auto-kampom. Pored toga, postoje i par sportskih igrališta, i jedan dečiji park. Jezero je poribljeno i ima uslova za razvoj ribolova, ali u poslednjih nekoliko godina poseta jezeru je sve slabija. *Bovansko jezero* svrstava se u veštačka jezera, i nalazi se na 10-ak kilometara od Sokobanje. Jezero nije u potpunosti uređeno, ali sadrži par plaža koje omogućavaju prilaz i kupanje turistima. Najveća dubina iznosi nešto preko 50m. U jezeru se nalazi više vrsta riba (preko deset), pa s razlogom predstavlja raj za ribolovce. S obzirom da na ovom prostoru postoje povoljne vazdušne struje, moguće je bavljenje i sportskim jedrenjem. *Grliško jezero*, nastalo kao veštačko jezero u blizini sela Grlišće. Njegova primarna namena je vodosnabdevanje zaječarskih naselja ali i

⁵⁶ <http://www.raris.org/download/strategija/Profil%20Timocke%20krajine.pdf> Profil Timočke krajine, RARIS

sela. Zbog toga ima ograničene potencijale kada je u pitanju kupališni turizam. Jezero takođe ima i određeni broj ribljih vrsta, pa je pogodno za sportski ribolov.⁵⁷

Klima

U Borskom i Zaječarskom okrugu zastupljena je umereno-kontinentalna klima. Što je veća nadmorska visina, to su veće i padavine, pa se tako na planinama do 1000 m nadmorske visine u proseku javlja oko 800 mm padavina, dok se na vrhovima planina (preko 1500 m) javlja i više od 1000 mm padavina u toku godine. Za vreme proleća i jeseni, zabeležen je povećan intenzitet padavina, dok se ta količina smanjuje za vreme letnje sezone, i u vreme zimskih meseci, na osnovu čega se može zaključiti da atmosferske padavine na ovom području nisu podjednako zastupljene u toku godine. Mala količina padavina utiče na to da se sedimente stene ne razlažu.

U Timočkoj krajini, ali i u njenim kotlinama, prosečne temperature u toku godine kreću se od 11 do 12 °C. Najviša prosečna mesečna temperatura je julska (24 °C), dok su najniže januarska i februarska (-3 do 1 °C). Na vrhovima planina, tj. na visinama višim od 1800 m, zabeleži se prosečna godišnja temperatura od 3,5 °C. Prosečna visina planina prelazi 1000 m, a srednja godišnja temperatura je niža od 10°C.

Na brdima, temperature ispod nule zadržavaju se do 3 meseca najviše. Tada može doći do pojave snega, ne traje više od mesec i po dana. Od 500 m pa do 1500 m, temperature ispod nule su prisutne minimum tri meseca, a od 1500 m pa naviše traju i do pola godine. U ovakvim uslovima snežni pokrivač traje i do 4 meseca.⁵⁸

⁵⁷ <http://www.zajecar.info/geografske-karakteristike>

⁵⁸ Petrović J., *Krš Istočne Srbije*, Srpsko geografsko društvo, Beograd, 1974; str. 11

Flora i fauna

Borski i Zaječarski okrug poseduju netaknutu prirodu, i zahvaljujući tome na ovoj teritoriji nastanjene su brojne vrste divljači: medvedi, jeleni, vukovi, divlje svinje, divokoze, zečevi, lisice, risovi, šakali, itd. Većina reka i jezera označena su kao važna staništa velikog broja ribljih vrsta, a šumski sistemi koji ovde postoje stari su i nekoliko stotina godina. Na ovom području nalazi se i mnogo raznovrsnog lekovitog bilja.

Od ukupne površine ova dva okruga, šume zauzimaju 43%, dok od ukupne prirodne površine, šume zahvataju 75%. Kao značajno stanište velikog broja biljaka označen je Lazarev kanjon, u kojem je pronađeno preko 700 vrsta biljaka, što čini oko 20% ukupne flore u Srbiji. Osim Lazarevog kanjona, od izuzetnog značaja je i lekovito bilje sa obronka Rtnja i Ozrena. Kao najpoznatije vrste ističu se Rtanjski čaj, Majčina dušica, Kantarion i dr. Tu se nalaze i razne vrste gljiva (pronađeno je preko 170 vrsti).

Među registrovanim vrstama sisara, kojih ima oko 50, nekoliko njih se nalaze na listi životinja pred istrebljenjem, a to su: lisice, kune, puhovi, lasice i sl. Do skora je i broj divokoza, muflona i jelena lopatara bio zabrinjavajući, ali je to promenjeno zahvaljujući naporima ljudi koji su pomogli da se ove vrste očuvaju.⁵⁹

Klisure i kanjoni

Najveća i najpoznatija klisura u regionu Timočke krajine je svakako *Đerdapska klisura*. Ona se deli na nekoliko delova, a to su: Golubačka klisura, Ljupkovska kotlina, Gospodin vir, Donjemilanovačka kotlina, Veliki kazan, Mali kazan, Oršavska kotlina i Sipska klisura. *Golubačka klisura* se nalazi na početku Đerdapske klisure i proteže se u dužini od 13 km. Karakterišu je visoke i strmovite stene, čija visina dostiže i 300 m. *Ljupkovska kotlina* se prostire u dužini od 12 km i predstavlja prvu kotlinu u sklopu Đerdapske klisure. Za razliku od Golubačke klisure, njene stene nisu toliko strme, i njihova visina ne prelazi 150 m. Svakako najpoznatiji deo Đerdapske klisure je *Gospodin vir*, kojeg odlikuje najveća

⁵⁹ <https://usrbijjedangrad.wordpress.com/a-gde-se-nalazi-bor/>

zabeležena dubina reke Dunav (u celom svom toku), a to je neverovatnih 90 m. Ova dubina smatra se i za najveću evropsku rečnu dubinu. Kroz svoj tok u Gospođinom viru, Dunav sadrži mnoštvo podvodnih kanala. Kao najšira i najduža, izdvaja se *Donjemilanovačka kotlina*. Njena izmerena dužina iznosi skoro 20 km, a širina prelazi 2000 m. Ovde se uliva i jedna od većih pritoka Dunava, a to je Porečka reka. Sledeći u nizu je *Kazan*, koji ima dužinu od 20 km, i deli se na 2 dela: Veliki i Mali kazan. Za ovaj deo Đerdapske klisure karakteristično je strmo i visoko stenje (više i od 500 m), koje pri dnu sadrži nekoliko pećina, što je česta pojava u ovom kraškom predelu. Naziv „Kazan“ potiče još iz turskog perioda. *Oršavska kotlina* je ujedno i poslednja u nizu kotlina, a pruža se u dužini od 16 km. Za nju je karakteristična reka Černa, koja je leva pritoka Dunava. *Sipska klisura* je najjužniji deo Đerdapske klisure. Dugačka je 7 km i sadrži mnoštvo šiljatih vrhova stena, koji su otežavali plovidbu u ovom delu Dunava, pa je onda u te svrhe iskopano nekoliko kanala. Jedan od njih je i Mali Đerdap, u kojem je smeštena i brana.⁶⁰

Kada su kanjoni u pitanju, dva najpoznatija su kanjon reke Vratne i Lazarev kanjon. Kanjon reke Vratne je kroz vekove opisivan kao pravo čudo prirode. Njegove kamene kapije, ispod kojih protiče reka, stvaraju prizor koji oduzima dah svakom posetiocu. Drugi naziv za ove kapije su prerasti. Postoje ukupno tri kapije: Mali prerast, Veliki prerast i Suvi prerast. Ovaj poslednji je nastao najkasnije, ali je zato najzanimljiviji za posetioce i istraživače. Svemu ovome mogu se dodati i nekoliko skoro otkrivenih pećina koje celokupnom kompleksu dodaju još veću prirodnu vrednost. U neposrednoj blizini kapija smešten je i manastir Vratna, koji u svom posedu ima i lovište (u kojem se vrši uzgoj muflona i jelena).⁶¹

Lazarev kanjon predstavlja vrlo kompleksan biodiverzitet na području Timočke krajine, i kao takav predstavlja spomenik prirode koji je zaštićen uredbom vlade.⁶² Nastao je zahvaljujući Lazarevoj reci, koja na tom mestu preseca ovaj kraški predeo poznatiji kao Dubašnička ravan. Izmerena dužina kanjona je 4,5 km, i karakterišu ga strme i nepristupačne stene čija visina ide i do 500 m. U podnožju stena smeštene su pećine, jame, vrtače i drugi

⁶⁰ Stavrov M., Tanić B., *Studija kulturnih resursa pograničnog regiona*, Program prekogranične saradnje Bugarska – Srbija u sklopu IPP, Dimitrovgrad, 2012; str. 45

⁶¹ http://www.toon.org.rs/s_priroda_vratna.php

⁶² Uredba o zaštiti spomenika prirode "Lazarev kanjon" ("Službeni glasnik RS", broj 16/00)

oblici kraškog reljefa. Najpoznatije su pećine Vernjikica i Lazareva pećina. Ceo ovaj predeo važi za značajno stanište mnogobrojnih biljnih vrsta. Poređenja radi, biljni svet Lazarevog kanjona je skoro dva puta raznovrsniji od flore naših poznatih nacionalnih parkova: Đerdap, Tara i Kopaonik. Ovde je registrovano oko 60 vrsta visokog i niskog drveća, kao i oko 30 vrsta žbunova. Pored toga, ovde živi i oko 30 vrsta sisara, 96 vrsta ptica, i nekoliko vrsta vodozemaca i gmizavaca koji su nastanjeni u još uvek nedovoljno istraženim pećinama.⁶³

Pećine

Na tlu Timočke krajine, uređene su tri pećine koje omogućuju gostima priliku za posetu, a to su:

- Zlotske pećine (Lazareva i Vernjikica) u blizini Bora,
- Rajkova pećina u blizini Majdanpeka (Borski okrug) i
- Bogovinska pećina, neposredno pored sela Bogovina (Zaječarski okrug);

Tačan broj ljudi koji zapravo poseti ove pećine još uvek nije poznat. Za istraživanje ovih pećina zaduženo je više speleoloških klubova. Oni pružaju i mogućnost pohađanja kurseva iz speleologije, na svakih 6 meseci.⁶⁴

Na istočnim padinama Kučaja, nedaleko od sela Zlot, zastupljena je velika koncentracija speleoloških lokaliteta, među kojima se pominju pećina Vernjikica, Lazareva pećina, Hajdučica i dr. Pored ovih pećina, registrovano je postojanje nekoliko jama, koje sve zajedno čine kompleks pod nazivom *Zlotske pećine*.⁶⁵

Lazareva pećina se nalazi u blizini sela Zlot (3 km), i predstavlja pravi dragulj prirode. Smeštena je na levoj obali Lazareve reke, na nadmorskoj visini od 290 m. Pećina je

⁶³ <http://www.srbija.travel/priroda/spomenici-prirode/lazarev-kanjon/>

⁶⁴ Vučković J., *Aktivni odmor u Srbiji*, Turisticka organizacija Srbije, Beograd, 2008; str. 15

⁶⁵ <http://www.opstinabor.rs/zlotskepecine.aspx>

veoma atraktivna za turiste, jer sadrži pregršt pećinskih ukrasa. Dužina pećine, nakon najnovijih istraživanja iznosi 12 km, ali je za turiste uređeno 800 m staze.

Na osnovu položaja, ali i njenih karakteristika, ova pećina je oduvek bila posećivana i korišćena, kao stanište ili kao sklonište. Čovek koji je izvršio prva istraživanja Lazareve pećine bio je Feliks Hofman. On je u nekim njenim delovima pronašao raznovrsne primitivne alatke i oruđa, kao i ostatke nekih divljih životinja. Kasnije je tokom svojih istraživanja, neke tragove življenja u toj pećini pronašao i Jovan Cvijić (kamene sekire, nakit, zemljane posude, oštri predmeti od životinjskih kostiju, itd.). Zvanično uređenje pećine je započeto tokom 50-ih godina prošlog veka, i tada je na ulazu bila izložena delimična zbirka arheoloških ostataka koji su pronađeni, ali je kasnije promenjena njena lokacija.

Pećina Vernjikica se nalazi nedaleko od Lazareve i ubraja se u krečnjačke pećine. Naziv potiče od rumunske reči „var“, što u prevodu znači „kreč“. Zbog svojih nakita i oblika, neki turisti smatraju je zanimljivijom od Lazareve pećine. U njoj se nalazi pregršt stalaktita i stalagmita, koji obrazuju različite oblike. Ono po čemu se Vernjikica izdvaja je veliki stalagmit „Kolos“ visine 11 m, kojeg je prvi otkrio speleolog Radenko Lazarević (on je ujedno i vodio prva istraživanja ove pećine).⁶⁶

Osim pećina u Borskoj opštini, na području Boljevačke opštine smeštena je *Bogovinska pećina*. Nalazi se na visini od 350 m nadmorske visine, a njena dužina iznosi čak 6 km. Proteže se kroz tri horizontalna kanala, a najveći je Glavni kanal kroz koji povremeno protiče omanji potok, pa se ova pećina može svrstati i u izvorske pećine. Interesan je i podatak da je Bogovinska pećina stanište nekim veoma retkim vrstama zglavkara.⁶⁷

Još jedna pećina koja je uređena i može da primi posetioce je i *Rajkova pećina*, nedaleko od Majdanpeka. Naziv potiče od Vojvode Rajka, koji je po legendi napadao i pustošio turske kočije i karavane, a sav plen je navodno krio u svojoj pećini. Istraživanje i uređenje započeo je naš čuveni geograf Jovan Cvijić, i zvanično pećina je otvorena za posetioce od 1975. godine. Kao i Bogovinska, Rajkova pećina je izvorska pećina, jer kroz nju

⁶⁶ <http://www.opstinabor.rs/zlotskepecine.aspx>

⁶⁷ <http://www.srbija.travel/priroda/pecine/bogovinska-pecina/>

teče Rajkova reka. Ona se van pećine uliva u Paskovu reku, i tu nastaje Mali Pek. Ubraja se u najstarije pećine Srbije, i deli se na dva dela: ponorski i izvorski deo. Sadrži brojne pećinske ukrase, koji formiraju najrazličitije oblike (većina njih je izrazito bele boje zbog CaCO_3).⁶⁸

2.3. Saobraćajna povezanost

Vrste saobraćaja koje postoje na teritoriji Borskog i Zaječarskog okruga su sledeće: drumski, vodeni, i železnički. Saobraćajnice koje se koriste na ovom području sadrže sledeća obeležja:⁶⁹

- 1) Puteve I i II klase, kao i opštinski putevi zauzimaju približno 2900 km. Od tog broja, putevi I klase čine nekih 15%, putevi II klase 35%, a ostatak čine opštinski putevi;
- 2) Broj puteva I i II klase je veći od državnog proseka, dok su ostali putevi daleko ispod proseka;
- 3) U Borskom okrugu prilaz naseljima je dvostruko bolji od onog u Zaječarskom. Dužina prilaza je znatno veća od državnog proseka i iznosi preko 10 km u svakom naselju;
- 4) Najčešći oblik prevoza predstavljaju privatna putnička vozila (preko 80% učestalosti), dok su ostali oblici prevoznih sredstava znatno manje u upotrebi.
- 5) Na području Borskog i Zaječarskog okruga postoji nekoliko prelaza na državnim granicama sa Rumunijom i Bugarskom. Kopnene granice su sa Rumunijom kod hidroelektrane „Đerdap I”, i sa Bugarskom na državnim prelazima „Vrška čuka” i „Bregovo”.

⁶⁸ <http://www.srbija.travel/priroda/pecine/rajkova-pecina/>

⁶⁹ Uredba o utvrđivanju regionalnog prostornog plana Timočke krajine, Sl. glasnik RS br. 51/11

Prelazi na vodnim granicama su Luka Prahovo, pristanište Kladovo, pristanište Donji Milanovac i pristanište Tekija.

Brzina pruga na području Timočke krajine je mala, pa se zbog toga ljudi slabije prevoze vozovima, ali su s druge strane vozovi pogodni za transport robe i materijala.

Na delu reke Dunav koji protiče u Timočkoj krajini plove brodovi koji nose i do 30 000 t tereta. Ovo je omogućeno nakon izgradnje hidroelektrana „Đerdap I” i „Đerdap II”, koje su podigle nivo vode u ovom delu. Zbog velikog prometa robe, u ovom delu toka Dunava izgrađeno je i nekoliko pomoćnih objekata:

- 1) Luka „Prahovo”, koja je smeštena južno od hidroelektrane „Đerdap II” na samo nekoliko kilometara;
- 2) Pristaništa u Tekiji, Donjem Milanovcu, i Lepenskom Viru, služe za pristajanje turističkih brodova i razgledanje okoline. Pristanište u Kladovu nije predviđeno da služi u turističke svrhe, jer je organizovano kao teretno pristanište,
- 3) određen broj mesta za usidrenje čamaca i plovila, uz obalu koja nije dovoljno uređena.⁷⁰

2.4. Turistički promet

Kada je reč o turističkom prometu Timočke Krajine, može se reći da je on daleko ispod republičkog proseka. Uporedni pregled ukupnog broja domaćih i stranih turista, njihovih noćenja, i državnog proseka u 2008. godini prikazan je u tabeli br. 1.

⁷⁰ Uredba o utvrđivanju regionalnog prostornog plana Timočke krajine, Sl. glasnik RS br. 51/11

Tabela 1 - Ukupan broj turista, broj noćenja i prosečan broj noćenja u 2008. godini.

	Ukupno turista	Domaći turisti	Strani turisti	Broj noćenja- ukupno	Broj noćenja- domaći	Broj noćenja - stranci	Proseča n broj noćen- domać	Proseča n broj noćen- stranci
Republika Srbija	2.306.558	1.610.513	696.045	7.328.692	5.853.017	1.475.675	3,6	2,1
Timočka Krajina	167.774	157.991	9.755	683.639	658.551	25.088	4,1	2,6
Borski okrug	71.205	65.737	5.470	157.229	143.995	13.234	2,2	2,4
Bor	6.459	5.768	691	22.514	20.601	1.913	3,6	2,8
Kladovo	22.517	20.411	2.106	57.302	51.357	5.945	2,5	2,8
Majdanpek	36.370	34.124	2.246	66.996	62.144	4.852	1,8	2,2
Negotin	5.859	5.432	427	10.417	9893	524	1,8	1,2
Zaječarski okrug	96.539	92.254	4.285	526.410	514.556	11.854	5,6	2,8
Boljevac	2.833	2.545	288	8.498	7.949	549	3,1	1,9
Zaječar	15.274	13.658	1.616	92.517	89.204	3.313	6,5	2,1
Knjaževac	6.036	5.267	769	16.426	14.760	1.666	2,8	2,2
Sokobanja	72.396	70.784	1.612	408.969	402.634	6.326	5,7	3,9

Izvor: Republički zavod za statistiku 2009. godine

U Borskom i Zaječarskom okrugu, u 2008. godini zabeleženo je tačno 683.639 noćenja, što predstavlja oko 9% ukupnog broja noćenja u Republici Srbiji. Najveći broj noćenja ostvarila je Sokobanja, a zatim sledi Zaječar, dok ostala mesta nisu zabeležila značajan broj. Najviše je poseta domaćih gostiju, dok je broj stranih nizak i daleko ispod državnog proseka. Broj turista i njihovih noćenja koji je ostvaren na području Timočke krajine je upola manji u odnosu na broj koji je zabeležen 80-ih godina prošlog veka

U tabeli br. 2 je dat prikaz ukupnog broj turista, broja noćenja i prosečan broj noćenja u 2012. godini.

Tabela 2 - Ukupan broj turista, broja noćenja i prosečan broj noćenja u 2012. godini

	Turisti			Noćenja turista			Prosečan broj noćenja turista	
	Svega	Domaći	Strani	Svega	Domaći	Strani	Dom aći	Stran i
Republika Srbija	2079643	1269676	809967	6484702	4688485	1796217	3,7	2,2
Borski okrug	68023	59523	8500	164169	145365	18804	2,4	2,2
Bor	5223	3974	1249	15023	11309	3714	2,8	3,0
Kladovo	25524	22875	2649	66972	60657	6315	2,7	2,4
Majdanpek	32277	28200	4077	69630	62426	7204	2,2	1,8
Negotin	4999	4474	525	12544	10973	1571	2,5	3,0
Zaječarski okrug	82177	77171	5006	431066	420237	10829	5,4	2,2
Zaječar	15540	12993	2547	79592	75398	4194	5,8	1,6
Boljevac	4228	3875	353	8715	8094	621	2,1	1,8
Knjaževac	13234	11900	1334	36191	33246	2945	2,8	2,2
Sokobanja	49175	48403	772	306568	303499	3069	6,3	4,0

Izvor: Republički zavod za statistiku 2013. g.⁷¹

Kao što se vidi iz tabele 2, u Timočkoj krajini je 2012. godine ostvareno 584.406 noćenja. Najveći prosek je i dalje zadržala Sokobanja, a na drugom mestu je Zaječar. Analizirajući prikazane podatke, može se zaključiti da je došlo da pada broja posetioaca u odnosu na 2008. godinu (za 4,47% u Borskom i 14,88% u Zaječarskom okrugu). Srazmerno tome, osetan je i pad u broju noćenja u ova dva okruga.

Turistička ponuda i proizvodi koji se nude na istraživanom području, nedovoljno su promovisani na tržištu Srbije, a još manje van granica naše zemlje. Zbog toga razvoj turizma

⁷¹ Saopštenje SRB13 UT10 310113, RZS 2013.

u Borskom i Zaječarskom okrugu delimično uslovljen marketinškim aktivnostima, ali i stvaranjem veće konkurentnosti ponude u svim segmentima turizma.

Osnovni pokretači razvoja turizma, i njegove promocije na ovom prostoru su lokalne turističke organizacije u saradnji sa RARIS-om. U okviru ove agencije sprovode se akcije izrade master plana, koji se odnosi na region Istočne Srbije, i koji će povećati šanse za finansijska ulaganja u turizam na ovom području.⁷²

2.5. Smeštajni kapaciteti

Na osnovu člana 3. Zakona o turizmu⁷³, smeštajna jedinica se definiše kao skup opremljenih prostorija unutar ugostiteljskog objekta za smeštaj koja se stavlja na raspolaganje korisniku.

Trenutan broj smeštajnih jedinica nije u skladu sa rastućom tražnjom, što je posledica slabijeg ulaganja u turističku infrastrukturu i ponudu, posebno u periodu od 1990. do 2010. godine. Prvi znaci poboljšanja po ovom pitanju primećuju se počev od kraja prošle dekade.

Na području Borskog i Zaječarskog okruga postoji približno 10000 kategorisanih ležajeva, u oko stotinak objekata za smeštaj. Najviše takvih objekata je locirano u sklopu banja i pored Đerdapskog jezera. Ipak, i dalje je za ovo područje karakterističan nedostatak smeštajnih kapaciteta, nizak nivo kvaliteta usluga i nepotpuna infrastruktura.

Broj kategorisanih smeštajnih jedinica u Borskom i Zaječarskom okrugu za 2013. godinu ,objavljen je u Statističkom godišnjaku Republike Srbije- 2014 je sledeći:⁷⁴

⁷² <http://www.raris.org/download/strategija/Profil%20Timocke%20krajne.pdf> Profil Timočke krajine, RARIS

⁷³ Sl. glasnik RS", br. 36/2009, 88/2010, 99/2011 - dr. zakon i 93/2012

⁷⁴ Statistički godišnjak Republike Srbije, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014.

- Sokobanja – 6786 ležajeva;
- Donji Milanovac – 650 ležajeva;
- Gamzigradska banja – 358 ležajeva;
- Majdanpek – 108 ležajeva;
- Kladovo – 576 ležajeva;
- Negotin – 543 ležajeva.

U Boru se nalaze dva hotela (hotel „Jezero“ i hotel „Albo“), restorani sa prenoćištem („RTB Klub – Brestovačka banja, „Srpska Kruna“ Brestovačka banja), odmarališta (dečije odmaralište „Savača“), konačišta (konačište „Srbija“ i „Cristal“), planinarski dom „Stol“, auto kamp „Borsko Jezero“ i nekoliko domaćinstava sa privatnim smeštajem.

Hotel „Jezero“ raspolaže sa 111 smeštajnih jedinica (kapaciteta do 250 gostiju) raspoređenih u standardne: jednokrevetne, dvokrevetne i trokrevetne sobe. Takođe poseduje studije, porodične sobe, apartmane i lux apartmane. U okviru hotelskog smeštaja, šest soba je opremljeno za lica sa posebnim potrebama. Hotel raspolaže sa 72 dvokrevetne sobe, 5 porodičnih soba, 3 studija (sa posebnim prostorijama za dnevni boravak i za spavanje), 6 apartmana, koje odlikuje izuzetan komfor i ambijent. Lux apartman je opremljen sa prostranim dnevnim boravkom sa garniturom za sedenje, banketskim stolom, spavaćom sobom, prostranom terasom i jacuzzi kadom za dve osobe.⁷⁵

U centru Majdanpeka se nalazi Hotel „Golden Inn“, koji raspolaže smeštajnim kapacitetom od preko 100 kreveta. Pored hotela, postoji nekoliko privatnih gazdinstava u sledećim mestima: Rudna glava, Crnajka, Vlaole, Obljaga Mare, Golubinja i Debeli Lug.

Hotel „Lepenski Vir“ se nalazi se na padinama iznad Donjeg Milanovca na 161 m nadmorske visine, okružen je šumom. Njegovi smeštajni kapaciteti iznose: 465 ležajeva u jednokrevetnim i dvokrevetnim sobama i apartmanima. Osim hotela, prisutan je i određeni broj privatnih gazdinstava (njih 18).

⁷⁵ <http://www.hoteljezero.rs/>

U Kladovu se nalaze dva hotela (hotel „Aquastar Danube“ i hotel „Đerdap“), kampovi, apartmani i vile sa određenim smeštajnim kapacitetima. Hotel „Aquastar Danube“ Kladovo poseduje 25 jednokrevetnih i 30 dvokrevetnih soba. Takođe u hotelu se nalaze 2 studio i 2 lux apartmana, a sastoje se od dela za spavanje i dnevnog boravka. Lux apartmani poseduju i dva pomoćna ležaja za decu do 10 godina. Hotel „Đerdap Kladovo“ raspolaže sa 137 soba i 6 apartmana. Objekat nudi 290 ležaja od toga su 78 dvokrevetne sobe. Kamp „Miročka voda“ se nalazi u Brzoi Palanci, na samoj obali Dunava, 22 km nizvodno od Kladova. U okviru Kampa nalazi se 80 kamping jedinica za šatore i karavane, kao i 20 dvokrevetnih bungalova. Omladinski kamp „Đerdap“ se nalazi na Karatašu, u blizini antičkog lokaliteta Kastruma Diana i HE „Đerdap“ I. Idealan je za omladinski i dečiji turizam i pripreme sportista, a raspolaže sa osam osmokrevetnih bungalova i sedam paviljona, koji su specijalno adaptirani za smeštaj omladinskih selekcija. Svaki ulaz je opremljen sa devet trokrevetnih i jednom dvokrevetnom sobom sa kupatilom, takođe u ulazu se nalazi i društvena prostorija koja je idealna za teoretsku nastavu. Što se tiče privatnog smeštaja, u Kladovu postoje Vila Morun i apartmani (Mona Liza, Nana, Popović i dr.).

U Negotinu je lociran hotel „INEX“, koji nudi smeštaj u 65 soba i 10 apartmana, ukupnog kapaciteta 200 ležaja. Sve sobe imaju kupatilo, toalet, centralno grejanje. U sastavu hotela su: restoran sa otvorenim terasom, konferencijska sala, picerija, menjačnica, besplatan parking prostor. Hotel „Beograd“ u Negotinu raspolaže sa 5 jednokrevetnih i 11 dvokrevetnih soba, jednim apartmanom i studiom, a sve sobe su opremljene unikatnim nameštajem. Vila „Kristina“ u Negotinu raspolaže sa 7 dvokrevetnih i jednim apartmanom, dok vila „Delux“ raspolaže sa sobama i apartmanima modernog i elegantnog dizajna koje svojim sadržajem zadovoljavaju potrebe svih korisnika.

Hotel „Srbija – TIS“ u Zaječaru nudi veliki izbor jednokrevetnih, dvokrevetnih, trokrevetnih soba kao i apartmana. Hotel raspolaže sa ukupno 215 i 76 smeštajnih jedinica sledeće strukture: 10 apartmana; 7 soba sa francuskim ležajem; 23 dvokrevetnih soba (viša kategorija) i 36 dvokrevetnih soba (niža kategorija). Ukupan smeštajni kapacitet hotela „Hamburg“ u Zaječaru čini 15 modernih soba i apartmana, od kojih je 5 jednokrevetnih, 4 dvokrevetnih, 5 soba sa francuskim ležajem i 2 apartmana. U Zaječaru se takođe nalazi i motel restoran „Beba“, kao i garni hotel „Konj“, a u svom smeštajnom delu hotel raspolaže sa 33 ležaja u jednokrevetnim i dvokrevetnim sobama i apartmanima. Hotel „Grinka M“

raspolaze sa 9 soba (dve jednokrevetne, šest dvokrevetnih i jedna trokrevetna) i tri apartmana. Sobe i apartmani u hotelu opremljeni su savremenim i udobnim nameštajem. Svaka soba ima svoje kupatilo. U Gamzigradskoj Banji je lociran hotel „Kastrum“, kapaciteta 82 u komfortnim jednokrevetnim, dvokrevetnim sobama i apartmanima i depadansom „Kopanik“ kapaciteta 33 lezaja. Ostali depadansi u sastavu hotela su kapaciteta 80 lezaja. Hotel "Lux Salaš" se nalazi na 25 km od Zaječara. Hotel raspolaze sa 24 lezaja raspoređenih u: - 14 soba, od toga 6 jednokrevetnih, 7 dvokrevetnih, - 1 apartman. Hotel poseduje salu za sastanke ili mini seminare za 25 osoba, kao i parking prostora ispred hotela. Vila Tamaris se nalazi u centru Zaječara i ona je I kategorije sa četiri zvezdice. Smeštajni kapacitet vile čine: 11 dvokrevetnih soba, 2 sobe sa francuskim ležajem, plus jedan pomoćni ležaj.

Motel "Rtanj Balašević" u Boljevcu nudi udoban smeštaj u 10 novosagrađenih bungalova okruženih prirodom sa izuzetnim pogledom na istoimenu planinu. Sobe su dvokrevetne ili sa francuskim ležajem, dobro opremljene, sa kupatilom, TV i telefonom. U okviru Hajdučke kuće nudi se udoban smeštaj od 13 soba, kapaciteta 30 ležajeva. U ponudi Motela „Panorama“, koji se nalazi u Boljevcu su 6 dvokrevetnih i 2 sobe sa francuskim ležajem.

U Sokobanji se nalaze sledeći hoteli: Hotel „Turist“, Hotel „Zdravljak“, Garni hotel sa 3* „Soko Terme“, Hotel pansion „Sanny“, Hotel „Banjica“ i Hotel „Moravica“. **Hotel „Turist“** se nalazi u centru Sokobanje na glavnom šetalištu ili promenadi. Hotel je renoviran i u svojoj ponudi ima sobe 1/1, 1/2, 1/3 i apartman, što ukupno čini 105 lezaja. U sklopu hotelsko turističkog preduzeća „Lepteriya“ posluje i **Hotel „Zdravljak“** koji raspolaze sa 396 lezaja i 6 apartmana. Zbog posedovanje sportskih terena i dva bazena, jedan za rekreaciju a drugu (manji) za terapeutske svrhe, hotel „Zdravljak“ je nosilac banjskog hotelskog turizma. **Hotel „Soko Terme“** je novo otvoreni Wellness i spa centar u centru Sokobanje na desnoj obali reke Moravice. Hotel Soko Terme sadrži tri bazena, dva zatvorena i jedan otvoreni bazen sa termalnim vodama od 39 stepeni za kupanje. Hotel sadrži dvokrevetne i trokrevetne sobe (Superior), Deluxe sobe sa kaminom (Kupidon), Deluxesobe Aqua. Hotel sadrži kompletan Wellness i spa program: slana soba, parno kupatilo, tuševi sa banjskom vodom, sauna, tropske kiše, fitness centar. Smeštajni kapacitet hotela „Banjica“ se sastoji od 5 apartmana, i 95 dvokrevetnih i trokrevetnih soba. **Hotel „Moravica“** ima oko 200 ležajeva, 6 apartmana, 15 jednokrevetnih i 80 dvokrevetnih soba, restoran sa 400 mesta, salon za

bankete, nacionalni restoran, dva aperitiv-bara, i jedinstvenu kongresnu dvoranu sa 220 sedišta. **Hotel-pansion „Sunny“** se nalazi u strogom centru Sokobanje. Objekat je potpuno nov, izgrađen na konceptu mini hotela. Deo objekta za stanovanje je opremljen po najvišim standardima. Svaka soba je jako komfortna, ima svoju terasu, sopstveno kupatilo (uglavnom sa jakuzzi tuš kabinama), kablovsku televiziju, klimu, mini bar, bežični internet. Privatni smeštaj u Sokobanji je realizovan u velikom broju apartmana, vila, studia i soba.

Kada su u pitanju smeštajni kapaciteti u seoskom turizmu na ovom području, oni postoje u svim opštinama, u manjem ili većem stepenu. Tako na primer, u Boru se ovom delatnošću bave sledeća domaćinstva: Gulić, Ursulović, Vasković i dr., a u Majdanpeku domaćinstva: Balić, Stefanović, Krčmarević i Jonović. Negotin, kao i drugi gradovi, nudi smeštaj u seoskom turizmu u okolnim selima, a interesantno je pomenuti selo Rajac, gde postoje određeni smeštajni kapaciteti, a koje je takođe poznato po kvalitetnim vinima. Navedena vrsta turizma realizuje se i u Zaječaru (sela: Mali Izvor, Nikolićevo i dr.) kao i u Sokobanji, gde se mogu naći podaci za Jošanicu, Trubarevac i druga okolna sela.

Koristeći dostupne podatke⁷⁶ o smeštajnim kapacitetima u seoskom turizmu na ovom ispitivanom području, može se zaključiti da se radi o relativno malim, ali takođe i nedovoljno iskorišćenim kapacitetima. Naime, na osnovu prikupljenih podataka se može konstatovati da većina domaćinstava u proseku nema veliki kapacitet smeštaja, a naročito za prihvatanje grupnih turističkih poseta. Prosečna iskorišćenost kapaciteta u ruralnom turizmu u istraživanom regionu kreće se u opsegu od 1% do 5%, što predstavlja izuzetno nisku vrednost.⁷⁷

⁷⁶ <http://www.selo.rs/>

⁷⁷ <http://tookladovo.rs/>; <http://www.sokobanja.rs/>; <http://www.toom.rs/>; www.toon.org.rs/

DEO III

3. ANALIZA PROIZVODA AVANTURISTIČKOG I ZDRAVSTVENOG TURIZMA NA PODRUČJU BORSKOG I ZAJEČARSKOG OKRUGA

Istočna Srbija, a samim tim i područje Borskog i Zaječarskog okruga, se može pohvaliti izuzetno razvijenim geomorfološkim formama, reljefom, florom i faunom, prijatnom klimom, i predstavlja potencijalnu i veoma povoljnu destinaciju za razvoj avaturističkog i zdravstvenog turizma.

Jedan od veoma bitnih elemenata u razvoju ove dve vrste turizma predstavlja visokoplaninski masiv, u kojem se izdvaja Stara planina, Rtanj, Stol i dr. Ovaj masiv zauzima preko 1500 m², odnosno skoro 20% površine Timočke krajine. Takođe, značajni faktor razvoja turizma predstavlja i kulturna baština koja je u ovom kraju veoma bogata. Na području Borskog i Zaječarskog okruga nalaze se: ostaci nekadašnje carske palate Felix Romuliana, Trajanova tabla, arheološko nalazište Lepenski Vir, Sokograd, Vrelo Šarkamen, Rajačke pinnice, Manastir Vratna, Manastir Bukovo, kuća Stevana Mokranjca, tursko kupatilo u Sokobanji i mnoga druga. Važno je napomenuti da je za razvoj zdravstvenog turizma neophodno postojanje termomineralnih voda ali i pogodne klime, a ove potencijale upravo poseduju Sokobanja, Gamzigradska banja, Brestovačka banja, Nikoličevska i dr.⁷⁸

Nakon sagledavanja svih podvrsta avaturističkog turizma, kao i rezultata ankete, došlo se do zaključka da najveće šanse za razvoj na području Borskog i Zaječarskog okruga imaju

⁷⁸ <http://www.raris.org/download/strategija/Profil%20Timocke%20krajne.pdf> Profil Timočke krajine, RARIS

planinarenje i speleoturizam. Što se tiče zdravstvenog turizma, tu se ističe banjski (spa) turizam kao najperspektivnija podvrsta, i Sokobanja kao predstavnik banjskog turizma.

3.1. Ocena dostignutog stepena u razvoju proizvoda avanturističkog turizma

U Strategiji razvoja turizma Republike Srbije kao jedan od ključnih proizvoda navodi se i avanturistički turizam. Kao što je već napomenuto, proizvodi ove vrste turizma zahtevaju aktivno fizičko angažovanje od strane turista. Postoji veliki broj aktivnosti koje su u okviru strategije predviđene na području Borskog i Zaječarskog okruga, i to su uglavnom pešačenje, planinarenje, biciklizam, speleologija i dr. U sklopu ovih, predviđene su i aktivnosti koje se tiču kulturnog nasleđa (obilazak arheoloških nalazišta, vinskih putevi, manastira i sl.). I pored velikog broja aktivnosti koje predlaže strategija, samo jedan mali broj se primenjuje, i to u skraćenom obliku u vidu kružnih tura. Kao jedan od uzroka zbog kojeg se ne realizuju aktivnosti planirane u strategiji je i podatak da se u seoskim i planinskim mestima ne nalazi dovoljan broj smeštajnih kapaciteta, mada se ta brojka u poslednje vreme povećala.

Takođe veoma bitnu stavku u želji da se komercijalizuje avanturistički turizam predstavlja i inicijativa održivog razvoja prirodnih ali i infrastrukturnih resursa (koji su podjednako važni i za ostale vidove turizma). Zbog toga je bitno naglasiti, da bi se ostvarila uspešnost ture, neophodno je obrazovati radnike (pogotovo vodiče) koji bi na taj način što bolje predstavili destinaciju, ali i „izneli“ samu turu.⁷⁹

Srbija, a sa njom i Timočka krajina, bi morala da se usredsredi na razvoj onih proizvoda avanturističkog turizma koji imaju relativno niske cene i troškove u prvoj fazi, jer oni imaju najviše potencijala, ali su i predviđeni Strategijom razvoja turizma iz 2006. godine. Potrebno je u što skorijem vremenu da se proizvodi avanturističkog turizma kreiraju i

⁷⁹ *Predlog modela optimalnog upravljanja turizmom sa organizacionom strukturom turističke regije Zapadna Srbija*, Finalni izveštaj, Horwath & Horwath Consulting Zagreb, Zagreb, 2012; str. 5

plasiraju na tržište u što većem broju, jer potražnja za ovom vrstom turizma konstantno raste, a njegov razvoj ne zahteva velika finansijska ulaganja. Zbog ogromnog potencijala koje poseduju Borski i Zaječarski okrug, avanturistički turizam bi na ovom području mogao da se obavlja u toku cele godine, što bi veoma doprinelo razvoju turizma uopšte, imajući u vidu da je ovaj vid vansezonskog karaktera.⁸⁰

Smernice za budući razvoj proizvoda u avanturističkog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga su navedene u narednoj tabeli:

Tabela 3 – Smernice razvoja avanturističkog turizma

AVANTURISTIČKI TURIZAM	
Turistička infrastruktura i atrakcije:	
- izgradnja staza za brdski biciklizam, - izgradnja osmatračnica za posmatranje ptica i drugih životinja, - obnova ribarskih sela u slivu Dunava, - označavanje i kontrola lovnih područja, - obnova vinskih puteva kroz seoske predele, - postavljanje signalizacije na biciklističkoj stazi Euro Velo 6 u delu koji prolazi kroz Istočnu Srbiju, - uređivanje kanjona reke Vratne u planinarske i speleološke svrhe, - osnivanje paraglajding klubova i centara, - uređivanje Lazarevog kanjona u planinarske i speleološke svrhe, - uređivanje pešačkih staza duž Lazarevog kanjona sa mestima za panoramsko posmatranje, - izgradnja centra za sportove na vodi na Borskom i Bovanskom jezeru	
Smeštajni kapaciteti:	
- maksimalno iskorišćenje postojećih smeštajnih kapaciteta i kampova, - uređenje postojećih i izgradnja novih kampova, - dodatna izgradnja određenog broja ležajeva, obzirom na tendenciju rasta interesovanja	

⁸⁰ Anić T., *Specifični oblici turizma posebnih interesa na primeru jugoistočne i jugozapadne Srbije*, Master rad, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2009.

za avanturistički turizam
Ciljevi: - avanturistički turizam treba da postane jedan od vodećih vidova turizma na području Timočke krajine, - uz avanturistički, značajno će se razvijati i drugi vidovi turizma: kulturni, sportski, zdravstveni, i dr.

Izvor: Horwath Consulting Zagreb i Ekonomski fakultet Beograd, Strategija razvoja turizma Republike Srbije - prvi fazni izveštaj, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2005; Master plan turističke destinacije „Donje Podunavlje“, Naučno-istraživački centar, Ekonomski fakultet, Beograd, 2007.

3.1.1. Lazarev kanjon - značajan resurs za razvoj avanturističkog turizma

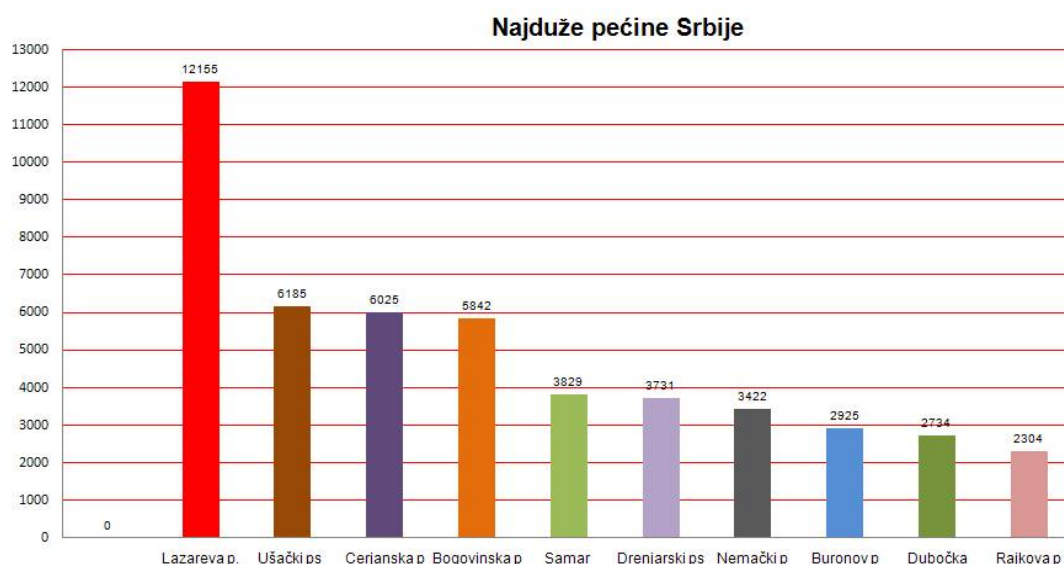
Lazarev kanjon predstavlja svojevrsni spomenik prirode, i smatra se jednim od najdubljih kanjona u Srbiji. Merenjima je utvrđena dužina od 4.5 km, dok dubina Lazarevog kanjona varira od 300-500 m. Kanjon nije uređen u turističke svrhe, pa tako ovde ne postoje pešačke staze (ni one koje bi išle dužinom prostiranja kanjona, a ni one koje bi omogućile silazak u kanjon). To predstavlja veoma otežavajući faktor ukoliko bi se u budućnosti razvoj turizma ove regije zasnivao na potencijalima kanjona Lazareve reke. Za sada, u planinarskim turama učestvuju samo članovi planinarskih društava, i oni su trenutno jedini posetioци ovog jedinstvenog čuda prirode. Planirano je da se u budućnosti izgrade staze koje bi vodile turiste po obodima kanjona, jer je zbog veoma strmih litica previše rizično šetati se po dnu. Na tim obodima već postoji 4 atraktivna vidikovca, s kojih se pruža izvanredan pogled.⁸¹

Pored planinarenja, najviše potencijala za razvoj ima speleoturizam, koji je takođe zastupljen u Lazarevom kanjonu. Ovde se nalazi kompleks pećina i jama, koje nose zajednički naziv Zlotske pećine. Kao najistaknutiji predstavnik pećina izdvaja se Lazareva

⁸¹ Lazarević R., *Kras Dubašnice, Gornjana i Majdanpeka*, Srpsko geografsko društvo, Beograd, 1998; str. 19

pećina, a pored nje postoje i pećina Vernjikica, Mandina pećina, Vodena pećina, Hajdučica i Žedna pećina. Od jama, na ovom prostoru se nalaze Stojkova ledenica i Dubašnička jama. U turističke svrhe uređene su samo Lazareva i pećina Vernjikica, dok za uređenjem ostalih pećina i jama trenutno nema potrebe, iako one ispunjavaju uslove za uređenje. Svi ovi prirodni resursi zajedno čine veliki turistički potencijal, čija masivna eksploatacija tek sledi u budućnosti.

Lazareva pećina, smeštena na levoj obali Lazareve reke, nastala je u unutar brežuljka Pripor. Pećina je izdignuta 7 m iznad reke, odnosno nalazi se na nadmorskoj visini od 290 m. Prva istraživanja započeo je Jovan Cvijić 1889. godine, dok je kasnija detaljnija istraživanja nastavio D. Petrović (1965). Pre uređenja, pećina je imala svoju mikroklimu, koja se bitno razlikovala od spoljašnjih klimatskih prilika. Nakon otvaranja pećine, spoljašnje klimatske prilike negativno su uticale na pećinsku mikroklimu i na taj način su oštećeni neki od pećinskih ukrasa. Ipak, i pored toga, većina nakita je sačuvana i izgrađeno je oko 800 m staza za turiste. Posete su isključivo grupne, i obavljaju se uz prisustvo stručnog vodiča. Zbog svog povoljnog položaja, ali i zbog svojih karakteristika svrstava se u red naših posećenijih pećina, mada bi se ukupan broj poseta mogao znatno uvećati ukoliko bi se povećao prostor za obilazak namenjen turistima. Za tako nešto postoji prostora jer je nakon poslednjih istraživanja 2012. god. otkriveno novih 3 km, pa je sada Lazareva pećina prva na listi najdužih pećina Srbije (12 km).

Slika 2 – Najduže pećine Srbije

Vernjikica je druga po redu pećina, ali po atraktivnosti svojih ukrasa možda čak i prednjači u odnosu na Lazarevu. Prvu istraživačku ekspediciju u ovoj pećini vodio je D. Petrović u periodu od 1960-1962. god., dok je njeno potpuno turističko uređenje završeno 1976. god. Ukupan istraženi deo iznosi nešto više od 1 km, i većim delom Vernjikica je uređena za turiste. Ona se smatra suvom pećinom, jer je reka odavno prestala da teče kroz nju, ali je njen nakit nastavio da se gradi. Danas ona obiluje stalaktitima i stalagmitima, što je veoma zanimljivo za sve njene posetioce. U tom pogledu, poseduje ogromni potencijal za dalju turističku eksploataciju. Predviđeno je da se u budućnosti izgradi put i parking kako bi Vernjikica (a sa njom i Lazareva pećina) postala pristupačnija turistima, međutim ovi planovi se još uvek nisu realizovali.⁸²

3.1.2. SWOT analiza ponude Lazarevog kanjona

Lazarev kanjon predstavlja veoma zanimljivu i nedovoljno istraženu regiju u turističkom smislu, sa bogatom ponudom u mnogim oblicima avanturističkog turizma. Kako bi se spoznalo trenutno stanje avanturističkog turizma u kanjonu Lazareve reke, i odredili neki od koraka ka njegovom daljem razvoju, urađena je sledeća SWOT analiza (tabela br. 4).

Tabela 4 – SWOT analiza ponude Lazarevog kanjona

Snage	Slabosti
• Bogatstvo flore i faune • Prirodne lepote područja • Povoljan geografski položaj • Nastojanje lokalne zajednice da se razviju pojedini vidovi turizma (avanturistički, ruralni, sportsko-rekreativni, vinski i sl.)	• Nezaštićenost prirodnih dobara • Prirodni potencijali nisu u dovoljnoj meri komercijalizovani • Nerazvijenost glavnih i pomoćnih infrastrukturnih objekata • Turističke organizacije ne poseduju razvojnu strategiju avanturističkog

⁸² Lazarević R., *U carstvu tame i tišine*, Želnid, Beograd, 2008.

• Avanturistički turizam je kompatibilan i može se upotpunjavati drugim raznim sadržajima • Mogućnost bavljenja avanturističkim turizmom preko cele godine	turizma • Niža platežna sposobnost potencijalnih turista • Nepostojanje destinacijskih menadžment kompanija • Nepostojanje školovanih kadrova u turističkim organizacijama
Mogućnosti	Pretnje
• Povećanje interesovanja turista za aktivnim odmorom u prirodi • Sve popularniji vid kratkih „vikend“ odmora • Interesovanje stranih turista iz pograničnih područja • Korišćenje interneta u svrhu promocije avanturističkog turizma • Saradnja sa okolnim turističkim organizacijama • Povećanje opštinskog budžeta za razvoj turizma	• Nerešeni pravno-imovinski odnosi • Konkurencija zemalja iz okruženja • Velika stopa nezaposlenosti • Neefikasna privatizacija • Neinteresovanje lokalnih opštinskih odbornika za razvoj turizma i njihovo neprepoznavanje turističkih potencijala • Zagađenje prirode • Opasnost od isključivo sezonskog posla

Izvor: Uredba o utvrđivanju regionalnog prostornog plana Timočke Krajine, Sl. glasnik RS br. 51/11

3.1.3. Rezultati ankete

Kako bi se prikupila potrebna mišljenja turista o trenutnom stanju i daljem razvoju avanturističkog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga, u aprilu mesecu 2014. godine sprovedeno je anketno istraživanje na temu "Analiza stanja i mogućnosti za razvoj avanturističkog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga". U anketi je učestvovalo 55 ispitanika, i anketa je sprovedena delimično putem internet formulara za popunjavanje i direktnim anketiranjem na terenu. Kada je u pitanju direktno anketiranje, treba napomenuti da je istraživanje sprovedeno među gostima u Hotelu „Borsko jezero”, zaposlenima JP Borski turistički centar, i korisnicima turističkih usluga u turističkim agencijama u Boru i Zaječaru. Takođe deo anketiranih je iz populacije studenata (Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru), imajući u vidu da je ovaj vid turizma interesantan mlađoj populaciji.

Anketa se sastoji iz jednog dela koji obuhvata osnovna pitanja kao što su pol, godine, i stepen obrazovanja, i drugog dela koji sadrži stavove ispitanika o važnosti prirodnih resursa, trenutnoj ponudi avanturističkog turizma, mogućnostima za njegov dalji razvoj, o institucionalnoj podršci, itd. Pitanja u anketi su tabelarno predstavljena na 5 stepena po Likterovoj skali. Za obradu podataka korišćen je program Microsoft Excel 2010.

3.1.4. Analiza podataka

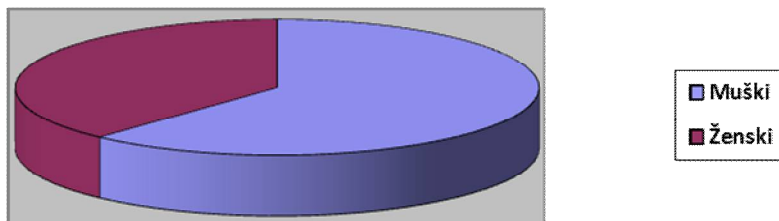
Deo I

U uzorku su bili zastupljeni ispitanici različitih socio-demografskih obeležja, a u tabeli 4. je dat prikaz strukture ispitanika prema polu, a u tabeli 5. struktura ispitanika prema starosti. Tabela 6. predstavlja prikaz strukture ispitanika prema stepenu obrazovanja.

Tabela 5. Struktura ispitanika prema polu

Pol	Broj ispitanika	Procentualno
Muški	34	61.82%
Ženski	21	38.19%
Ukupno	55	100%

Grafikon 1. Struktura ispitanika prema polu

Prikazani grafikon i tabela predstavljaju strukturu ispitanika prema polu, i njihov broj izražen u procentima. Od ukupno 55 ispitanika, njih 34 su bili muškarci (odnosno 61,82%), a žene 21 (38,19%).

Tabela 6. Struktura ispitanika prema godinama

Godine	Broj ispitanika	Procentualno
do 20 god.	3	5.45%
21-30 god.	12	21.82%
31-40 god.	17	30.91%
41-50 god.	15	27.27%
51-60 god.	4	7.27%
61 god. i više	4	7.27%
Ukupno	55	100%

Grafikon 2. Struktura ispitanika prema godinama

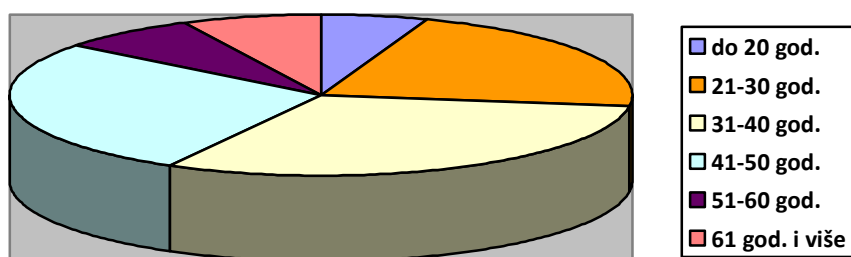
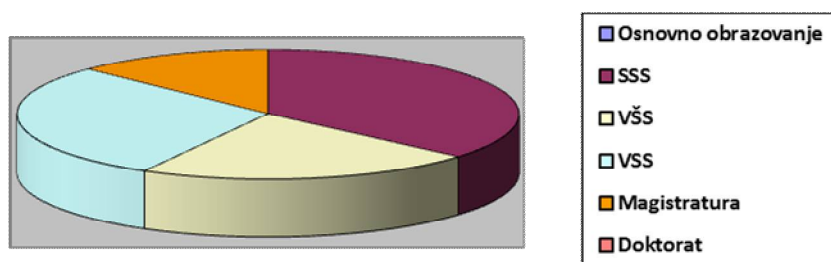

Tabela 5. i grafikon 2. prikazuju strukturu ispitanika prema godinama, gde se jasno može videti da je većina ispitanika starosti od 31. do 40. godine života (u procentima 30,91%). Slede nešto stariji ispitanici – uzrasta od 41-50 god. (27,27%), a onda i oni mlađi od 21-30 god. (21,82%). Upravo taj najveći procenat ispitanika koji su starosti između 31-40 god. većinom čine zaljubljenike u avanturizam.

Tabela 7. Struktura ispitanika prema stepenu obrazovanja

Stepen obrazovanja	Broj ispitanika	Procentualno
Osnovno obrazovanje	/	/
SSS	20	36.36%
VŠS	12	21.81%
VSS	16	29.09%
Magistratura	7	12.73%
Doktorat	/	/
Ukupno	55	100%

Grafikon 3. Struktura ispitanika prema stepenu obrazovanja

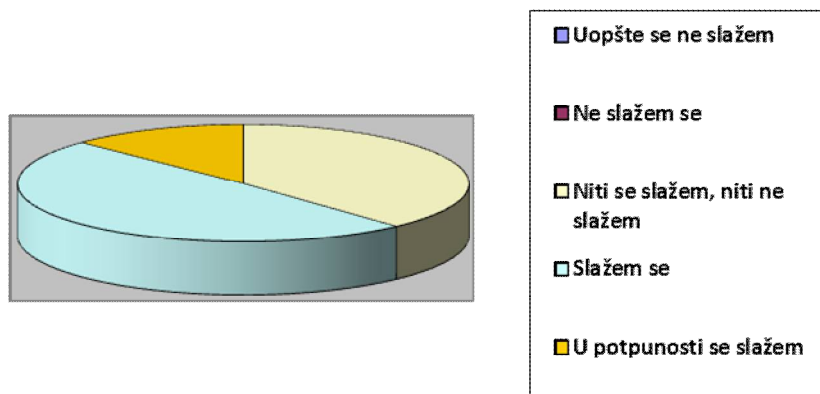
Što se tiče strukture ispitanika prema stepenu obrazovanja, iz tabele i grafikona može se uočiti da najviše njih ima srednju stručnu spremu (36,36%), a odmah zatim slede ispitanici sa visokom stručnom spremom (29,09%), višom stručnom spremom (21,81%) i magistraturom (12,73%).

Deo II

Tabela 8. Mišljenje ispitanika o produžetku sezone razvojem avanturističkog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga

	Broj ispitanika	Procentualno
Uopšte se ne slažem	/	/
Ne slažem se	/	/
Niti se slažem, niti ne slažem	21	38.18%
Slažem se	27	49.09%
U potpunosti se slažem	7	12.73%
Ukupno	55	100%

Grafikon 4. Mišljenje ispitanika o produžetku sezone razvojem avanturističkog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga

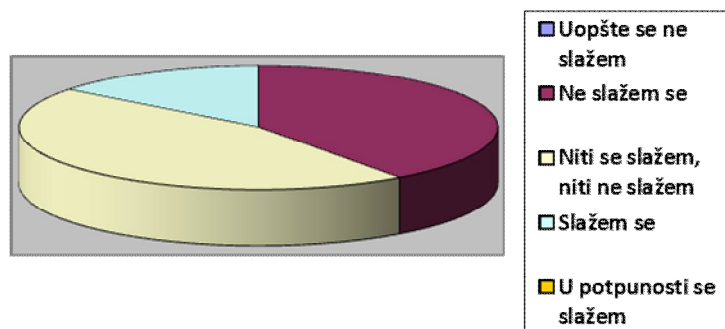

Na osnovu priloženih podataka, može se zaključiti da većina ispitanika se slaže sa konstatacijom da bi razvoj avanturističkog turizma uticao na produženje sezone na području Borskog i Zaječarskog okruga, čak 49,09% njih. Mada, isto tako možemo zaključiti da njih 38,18% nije sigurno, tj. nisu imali mišljenje o tome, što predstavlja visok procenat i zabrinjavajuću činjenicu koja ukazuje na to da anketirani nisu dovoljno upućeni i informisani o važnosti razvoja ovog vida turizma koji bi direktno uticao i na sveobuhvatni razvoj čitavog područja.

Tabela 9. Mišljenje ispitanika o postojanju potencijala Borskog i Zaječarskog okruga u razvijanju pozicije tržišnog lidera regiona u oblasti avanturističkog turizma, uprkos nedovoljnoj institucionalnoj podršci

	Broj ispitanika	Procentualno
Uopšte se ne slažem	/	/
Ne slažem se	22	40%
Niti se slažem, niti ne slažem	25	45.45%
Slažem se	8	14.55%
U potpunosti se slažem	/	/
Ukupno	55	100%

Grafikon 5. Mišljenje ispitanika o postojanju potencijala Borskog i Zaječarskog okruga u razvijanju pozicije tržišnog lidera regiona u oblasti avanturističkog turizma, uprkos nedovoljnoj institucionalnoj podršci

Kada je reč o osvajanju regiona u avanturističkom turizmu, mišljenja su kao i u prethodnim slučajevima podeljena, ali preovladava mišljenje da ispitanici nisu sigurni i da su izabrali opciju " Niti se slažem, niti ne slažem" (45,45%). Odmah nakon toga, preovladava stav da se ispitanici ne slažu sa ovim stavom (verovatno zbog niskog životnog standarda, ali i zbog političke nestabilnosti), a to je izabralo čak 40% njih, a vrlo mali procenat se slaže i misli da Timočka krajina može da ostvari tako nešto (14,55%).

Tabela 10. Mišljenje ispitanika o značaju prirodnih resursa na području Borskog i Zaječarskog okruga

	Broj ispitanika (Procentualno)					
	Klima	Planine	Reke	Jezera	Pećine	Flora i fauna
Uopšte nije važno	/	/	/	/	/	/
Nije važno	3 (5.45%)	/	/	/	/	5 (9.09%)
I jeste, i nije važno	24 (43.64%)	4 (7.27%)	2 (3.64%)	18 (32.73%)	/	16 (29.09%)
Važno je	16 (29.09%)	42 (76.36%)	39 (70.91%)	30 (54.55%)	19 (34.55%)	23 (41.82%)
U potpunosti je	12 (21.82%)	9 (16.36%)	14 (25.45%)	7 (12.73%)	36 (65.45%)	11 (20%)

važno						
Ukupno	55 (100%)					

Prirodni resursi su od velike važnosti za razvoj avanturizma, i što je neko područje bogatije prirodnim resursima to su veće šanse i potencijali za njegov razvoj. Iz navedene tabele, evidentno je da ispitanici imaju malo drugačije stavove, tako da se mogu izdvojiti par mišljenja koja su u najmanju ruku začuđujuća, da nekolicina njih smatra kako klima, i flora i fauna kao prirodni resursi nisu važni. S druge strane, najveći broj ispitanika se slaže da planine, reke i jezera imaju važnost, dok pećine imaju veoma veliku važnost za razvoj avanturističkog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga.

Tabela 11. Mišljenje ispitanika o postojanju institucionalne podrške u razvoju avanturističkog turizma

	Broj ispitanika (Procentualno)		
	Na području Borskog i Zaječarskog okruga ne postoji odgovarajuća institucionalna podrška za razvoj avanturističkog turizma	Postojeći prirodni resursi na području Borskog i Zaječarskog okruga su nedovoljno iskorišćeni u turističke svrhe	Postoji nedovoljna komunikacija između izvođača avanturističkih aranžmana i nadležnih institucija
Uopšte se ne slažem	/	/	/
Uglavnom se ne slažem	/	/	/
Teško je reći	12 (21,82%)	/	7 (12,73%)
Uglavnom se slažem	10 (18,18%)	24 (43,64%)	32 (58,18%)
U potpunosti se slažem	33 (60%)	31 (56,36%)	16 (29,09%)
Ukupno	55 (100%)		

Mišljenje ispitanika o institucionalnoj podršci i iskorišćenju prirodnih resursa uopšte nisu iznenađujući, tako da se može reći da su na neki način ovakvi rezultati očekivani. Većina se slaže da na području Timočke krajine ne postoji odgovarajuća institucionalna podrška koja

bi pomogla razvoj avanturističkog turizma (60% ispitanika). Isto tako većina misli da su prirodni resursi na području Borskog i Zaječarskog okruga nedovoljno iskorišćeni (56,36%), kao i da je jedan od razloga nerazvijenosti avanturizma, nedovoljna komunikacija između izvođača avanturističkih aranžmana i nadležnih institucija (58,18%).

Tabela 12. Mišljenje ispitanika o bitnim elementima ponude na području Borskog i Zaječarskog okruga za razvoj avanturističkog turizma

	Broj ispitanika (Procentualno)						
	Raznovrsnost i kvalitet smestajnih objekata	Saobraćajna povezanost i infrastruktura	Brojnost i kvalitet ugostiteljskih objekata	Brojnost i očuvanost kulturno-istorijskih resursa	Brojnost i raznovrsnost sportsko-rekreativnih objekata	Raznovrsnost posebnih programa i proizvoda namenjenih avanturistima	Visok nivo sigurnosti kao preduslov kvalitetne ponude avanturističkog turizma
Uopšte nije važno	/	/	/	/	/	/	/
Nije važno	/	9 (16.36%)	/	4 (7.27%)	/	/	/
I jeste, i nije važno	26 (47.27%)	/	24 (43.64%)	14 (25.45%)	5 (9.09%)	/	9 (16.36%)
Važno je	22 (40%)	34 (61.82%)	20 (36.36%)	31 (56.36%)	33 (60%)	19 (34.55%)	17 (30.91%)
U potpunosti je važno	7 (12.73%)	12 (21.82%)	11 (20%)	6 (10.91%)	17 (30.91%)	36 (65.45%)	29 (52.73%)
Ukupno	55 (100%)						

Kao što se iz tabele može videti, ispitanicima je najbitnija saobraćajna povezanost, raznovrsnost programa namenjenih avanturistima, raznovrsnost sportsko-rekreativnih objekata, kao i visok nivo sigurnosti pri izvođenju aktivnosti, dok su im malo manje bitni smestajni, ugostiteljski i kulturno-istorijski objekti.

Tabela 13. Mišljenje ispitanika o mogućem doprinosu razvoja avanturističkog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga

	Broj ispitanika (Procentualno)			
	Produženju turističke sezone	Povećanju prihoda od turizma	Smanjenju nezaposlenosti	Povećanju ukupne turističke valorizacije
Uopšte ne utiče	/	/	/	/
Uglavnom nema uticaja	2 (3.64%)	/	/	/
Niti ima, niti nema uticaja	32 (58.18%)	4 (7.27%)	25 (45.45%)	13 (23.64%)
Uglavnom utiče	14 (25.45%)	28 (50.91%)	24 (43.64%)	15 (27.27%)
Ima veliki uticaj	7 (12.73%)	23 (41.82%)	6 (10.91%)	27 (49.09%)
Ukupno	55 (100%)			

Uglavnom preovladavaju mišljenja da bi razvoj avanturizma povećao ukupne prihode od turizma, kao i da bi doprineo povećanju ukupne turističke valorizacije. Takođe ispitanici imaju podeljeno mišljenje kada je u pitanju produženje turističke sezone kao i smanjenje nezaposlenosti usled razvoja avanturističkog turizma.

Tabela 14. Mišljenje ispitanika o aktivnostima sa najviše šansi za razvoj na području Borskog i Zaječarskog okruga

	Broj ispitanika (Procentualno)			
	Planinarenje	Biciklizam	Speleoturizam	Paraglajding
Uopšte nema šanse	/	/	/	/
Uglavnom nema šansi	/	/	/	/
Niti ima, niti nema šansi	/	17 (30.91%)	/	11 (20%)
Uglavnom ima	17 (30.91%)	29 (52.73%)	13 (23.64%)	28 (50.91%)

šansi				
Ima velike šanse	38 (69.09%)	9 (16.36%)	42 (76.36%)	16 (29.09%)
Ukupno	55 (100%)			

Kako je istraživano područje pretežno kraški predeo, onda su i mišljenja ispitanika logična, i ukazuju da su oni svesni toga, te zato u prvi plan izbijaju aktivnosti speleoturizma (76,36%) i planinarenja (69,09%) kao najperspektivnije. Zatim sledi biciklizam, pa paraglajding kao aktivnosti koje uglavnom imaju šansi, ali ne tolike kao prethodne dve aktivnosti. Što se speleoturizma tiče, Timočka krajina ima šta da ponudi, i upravo ta aktivnost može da izbije u prvi plan kada se radi o budućem razvoju avanturizma na ovom području, tj. da bude nosilac razvoja.

3.2. Ocena dostignutog stepena u razvoju proizvoda zdravstvenog turizma

Pošto se banjski (odnosno spa) turizam u Strategiji razvoja turizma Srbije svrstava u jedne od najvažnijih vidova turizma, jer Srbija poseduje veliki razvojni potencijal, akcenat u ovom poglavlju biće upravo na analizu proizvoda banjskog turizma, a kao glavni predstavnik ove vrste ističe se Sokobanja koja je u tom smislu najrazvijenija. Kako bi se što uspešnije razvijao, banjski turizam treba da počiva na osnovama koje se tiču ekonomskih mera i koje obuhvataju nekoliko tržišnih segmenata. Obzirom na to, u želji da se kreira kompletan proizvod banjskog turizma, potrebno je odrediti par bitnih smernica koje se zasnivaju na komparativnim prednostima, a to su:

- specijalizacija u pogledu wellness-spa proizvoda koji se u banjama Srbije zasnivaju na lekovitim faktorima, u čemu Srbija poseduje višedecenijsku tradiciju,
- postojanje mogućnosti bavljenja i drugim vidova turizma uporedo sa banjskim (npr., planinski, vodeni, kulturni i sl.),
- plansko obogaćivanje ponude u toku ali i van sezone,

- povoljna klima karakteristična za određeno geografsko područje, bogato specijalitetima domaće kuhinje,
- propisani uslovi i uredbe o zaštiti prirodnog okruženja, ekologije, i očuvanju visokog kvaliteta životne sredine u banjama.

Ponuda banjskog turizma koja će se plasirati u budućnosti treba da bude zasnovana na prethodnim istraživanjima prirodnih potencijala. Postojanje prirodnih potencijala i ekološki čistog okruženja na području Borskog i Zaječarskog okruga trebalo bi banjama na ovom području da obezbede kvalitetan i u isto vreme konkurentan proizvod. Budući razvoj turizma Srbije bi trebao da se zasniva na banjskom turizmu, jer se u njemu ostvari najveći broj noćenja (u odnosu na druge vrste u Srbiji), i u tom smislu potrebno je preduzeti sledeće korake:

- obrazovati ljude koji rade u turizmu da sagledaju tržišne trendove, i saznaju potencijalne prednosti i mogućnosti proizvoda banjskog turizma,
- usled težnje ka tradicionalnim terapijama, potrebno je uvesti određene inovacije u sadašnju ponudu kako bi se ispunila očekivanja posetilaca,
- kroz primenu savremenih tehnologija promeniti trenutni način poslovanja kako bi proizvodi banjskog turizma bili atraktivni i konkurentni,
- dokazati postojanje visokog nivoa kvaliteta u medicinskim uslugama, jer banje u Srbiji svakako to poseduju,
- promeniti imidž koje imaju banje, i sa budućim posetiocima se ophoditi kao sa gostima, a ne kao sa bolesnicima,
- razvojem banjskih mesta trebalo bi se uticati i na razvoj drugih vidova turizma, kao i na izgradnju novih kapaciteta za smeštaj visoke kategorije,
- u ukupnu ponudu banja treba dodati i ponudu okoline, i na taj način kreirati jedinstvene paket aranžmane,
- obezbediti u banjama zdravu i organsku hranu,
- početi sa primenjivanjem modernih principa u wellness-u,

- odgovorno i organizovano nastupati na sajmovima, kako na domaćim tako i na međunarodnim.⁸³

3.3. Sokobanja kao okosnica razvoja banjskog turizma

Sokobanja je smeštena na 30 km od Aleksinca, u jugoistočnom delu Srbije, na nadmorskoj visini od 400 m. Balneološka svojstva njenih termomineralnih izvora, čija se temperatura kreće od 30 do 45 °C, još odavno otkrili su Rimljani. Ono što karakteriše ovu banju je radioaktivnost voda i vazduha, povoljna klima, i očuvana i nezagađena okolina. Značajno je istaći da je Sokobanja „opkoljena“ Ozrenom, Bukovikom i Rtnjem, zbog kojih severozapadni i istočni vetrovi omogućavaju konstantno kruženje svežeg vazduha sa visokom koncentracijom kiseonika.⁸⁴

Od svoje ukupne površine, u opštini Sokobanja na šume otpada 33%, dok je ostatak poljoprivredno zemljište. Reljef Sokobanje je veoma raznolik, atraktivan i specifičan, zbog čega je njena turistička ponuda veoma bogata i raznovrsna. On se deli na:

- zonu kotlinskog dna,
- zonu pobrđa,
- zonu planinskog pojasa.

U zonu kotlinskog dna spada aluvijalna ravan Moravice, i njene pritoke. U turističkom smislu, ovo je najatraktivniji deo jer predstavlja središte većine termomineralnih izvora i tu je izgrađen najveći procenat turističke infrastrukture. Zonu pobrđa čini pojas koji se iz doline

⁸³ Milojković M., *Razvoj zdravstvenog i wellness turizma u banjama Srbije*, Master rad, Prirodno-matematički fakultet, Niš, 2013; str. 46

⁸⁴ Stavrov M., Tanić B., *Studija kulturnih resursa pograničnog regiona*, Program prekogranične saradnje Bugarska - Srbija u sklopu IPP, Dimitrovgrad, 2012; str. 54

izdiže ka obodu kotline. Usled zadovoljavajuće rasprostranjenosti saobraćane mreže omogućeno je da se prirodne lepote Ozrena (kao npr., vodopad Lepterija) mogu mnogo lakše posetiti. Velika raznolikost morfoloških oblika u ovoj zoni omogućava i razvoj više vrsta turizma i njihovu eksploataciju. Treća zona, odnosno zona planinskog pojasa je najzanimljiviji deo za turiste, ali je ujedno i najmanje promovisan. Veći deo ove zone se je smešten na nadmorskoj visini do 1000 m.⁸⁵

3.3.1. Analiza smeštajnih kapaciteta

Ukoliko bi smo analizirali trenutno stanje turističke ponude Sokobanja, morali bi smo uzeti u obzir nekoliko faktora: smeštajni kapaciteti, turistički resursi, saobraćajna mreža i dr.

Kada je reč o smeštaju u Sokobanji, gostima su na raspolaganju uglavnom hoteli i privatan smeštaj. Najveći broj izgrađenih kapaciteta za smeštaj nastao je u periodu između 70-ih i 80-ih godina XX veka, među kojima je i svih šest hotela koji se danas nalaze u ponudi (tabela br. 5).

Tabela 15 – Ukupan broj smeštajnih kapaciteta u opštini Sokobanja

Naziv i tip smeštajnog kapaciteta opština Sokobanja	Broj postelja
Hotel Zdravljak	502
Prirodno lečilište Banjica	270
Hotel Sunce	184
Hotel Moravica	200
Hotel Turist	105
Hotel Park	26
Specijalna bolnica Sokobanja (zdravstveni i komercijalni deo)	560

⁸⁵ Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007; str. 5

Privatni smještaj (sobe za iznajmljivanje, stanovi, kuće za odmor) – kategorisane i nekategorisane zajedno	Oko 11.000
Banja Jošanica (smještaj zajedno) – u većini nekategorisane	Oko 1000
Zajedno	13.847

Izvor: Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007. (Treba napomenuti da je u tabeli dat prikaz ukupnog broja kategorisanih i nekategorisanih smještajnih jedinica)

Najveći broj smještajnih kapaciteta ima preduzeće „Lepteriya“ d.o.o., koje u svom sastavu poseduje hotele Park, Zdravljak i Turist, i koje je jednim delom najzaslužnije za turistički razvoj ove banje. Ostali hoteli su niže kategorije, među kojima se ističu: Banjica, Sunce i Moravica. Ono što je potrebno smještajnoj ponudi Sokobanje je obnova postojećih kapaciteta, ali i izgradnja novih modernih kapaciteta visoke kategorije. Jedino nakon toga, Sokobanja će moći da postane konkurentna i na inostranom tržištu i stvori imidž regionalnog centra za zdravstveni turizam.

Hotel „Zdravljak“ je jedan od najpoznatijih hotela u Sokobanji, i nalazi se u samom centru banje. Osim što je lepo uređen iznutra, ali i spolja (okružuje ga prostrani park), još jednu pozitivnu stvar predstavlja i blizina autobuske stanice. U svom asortimanu „Zdravljak“ poseduje 502 ležaja, 6 apartmana, kongresnu salu, restoran kuglanu, sportske terene za razne sportove, dva bazena. Pored toga, još jedna od mogućnosti koja se pruža gostima je i veliki parking kapaciteta 100 automobila, kao i garaža za 50 automobila.

Među vodećim hotelima po procentu iskorišćenosti kapaciteta ubraja se i hotel „Moravica“, koji je izgrađen na uzvišenju pored istoimene reke. Ukupno sadrži 200 ležajeva i 6 apartmana, a pored toga poseduje restoran, banket salu, i kongresnu salu sa 220 mesta.

Prirodno lečilište „Banjica“ je takođe smešteno na obali reke Moravice, izolovano od buke sa odličnim pogledom na reku, i izdvaja se od ostalih objekata za smještaj po očuvanoj prirodi koja ga okružuje. Sa svojih 270 ležaja, 5 apartmana, bazenom, restoranom i velikom letnjom baštom, uspešno odgovara većini zahteva turističke tražnje. Pored toga, u svom sklopu poseduju teretanu, sportske terene, i možda najvažnije – odeljenje zdravstvene službe koja može da pruži pomoć bolesnicima respiratornog sistema, nervnog sistema i

lokomotornog sistema. Takođe, ovo lečilište sprovodi i prevoz gostiju do većine turističkih atrakтивности koje se nalaze u blizini, što predstavlja još jednu pogodnost za posetioce.

Hotel „*Sunce*“ se nalazi na izuzetno povoljnoj lokaciji, u neposrednoj blizini regionalnog puta Knjaževac–Sokobanja–Aleksinac. Posetiocima je na raspolaganju 184 ležaja, ali i kongresna sala, restoran, teretana, sauna i dr. Ono po čemu se razlikuje ovaj hotel je to što je on 2004. godine privatizovan i od tada je u stalnom procesu obnavljanja.

Hoteli „*Park*“ i „*Turist*“ se na osnovu broja ležaja svrstavaju u manje hotele, i oba posluju u sklopu hotelsko–turističkog preduzeća Lepterijsa. U „*Parku*“ se nalazi restoran sa domaćom kuhinjom, u kojoj se pruža mogućnost usluge i gostima iz privatnog smeštaja.

Prethodno navedeni hoteli su izgrađeni na relativno dobrim lokacijama, i saobraćajno su povezani sa ostalim mestima. U svima se nudi mogućnost odabira 1/1, 1/2 i 1/3 soba ili apartmana, tokom cele godine. Kako bi se obezbedio kontinuirani „priliv“ gostiju preko čitave sezone, neophodno je pomenute hotele privatizovati, jer bi se na taj način definisale odredbe budućeg poslovanja i osigurala perspektiva u daljem poslovanju.⁸⁶

Od februara 2013. godine Sokobanja poseduje i luksuzni wellness centar „Sokoterme“. Ovaj wellness centar, koji u svom sklopu poseduje i garni hotel sa 3 zvezdice, udaljen je 300 m od centra Sokobanje. Nalazi se na desnoj obali reke Moravice. U svojoj ponudi „Sokoterme“ imaju: parna kupatila, bazene sa termalnim vodama, saune, fitness centar, slane sobe, relax sobe, prostor za masaže, kao i prostor za negu lica i tela, manikir i pedikir. Temperatura vode koja ovde izvire, kreće se od 32-39°C i sa svojim lekovitim dejstvima pomaže kod oporavka od povreda i u lečenju: bronhijalne astme i hroničnog bronhitisa. Što se tiče smeštajne ponude, postoje sledeće vrste soba:

- Superior sobe (francuski ležaj ili dva singl ležaja, kupatilo, klima uređaj, TV sa kablovskom, wifi, mini bar, telefon, pomoćni ležaj),
- Deluxe soba sa kaminom „Kupidon“ (francuski ležaj, kupatilo sa jacuzzi-jem, TV sa kablovskom, klima uređaj, terasu, wifi, sef, mini bar),

⁸⁶ Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007; str. 35

- Deluxe soba „Aqua“ (francuski ležaj, garnitura na razvlačenje, kupatilo, TV sa kablovskom, klima uređaj, telefon, mini bar, wifi, sef, akvarijum sa ribicama)⁸⁷

3.3.2. Analiza ugostiteljskih kapaciteta

Sokobanja raspolaže značajnim ugostiteljskim kapacitetima. Većina u toj ponudi predstavljaju restorani domaće kuhinje, sa autentičnim jelima koja su karakteristična za taj kraj, mada se mogu pronaći i jela međunarodne kuhinje. Zbog toga je Sokobanja pogodna i za razvoj gastronomskog turizma. Ukupan broj ugostiteljskih objekata u Sokobanji iznosi 47, od kojih većinu čine kafane (21). Trenutna ponuda odgovara zahtevima tržišta, ali ukoliko bi se u budućnosti očekivao povećan broj posetilaca neophodno bi bilo i povećanje ugostiteljskih kapaciteta (tabela br. 6).⁸⁸

Tabela 16 - Spisak svih ugostiteljskih objekata u brojevima u opštini Sokobanja

UGOSTITELJSKI OBJEKTI	Broj
Gostionice	5
Restorani	5
Kafane	21
Poslastičarnice	3
Picerije	5
Barovi	4
Kiosci brze hrane	2
Mlečni restorani	2

Izvor: Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007.

⁸⁷ www.sokoterme.net

⁸⁸ Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007; str. 37

3.3.3. Analiza stanja turističke tražnje

Počevši od 1998. godine pa sve do 2004. god. prosečan broj posetilaca u Sokobanji beleži osetan pad. To je uticalo i na prosečno vreme boravka u ovoj banji, pa je po statističkim podacima izračunato da se domaći turisti zadržavaju 6,5 dana, a strani 3,7 dana.

Tabela 17 - Broj gostiju, noćenja i prosek boravka u periodu 1998. – 2004. god.

Opština Sokobanja - Godina	Broj gostiju			Broj noćenja			Prosek dana boravka	
	Domaći	Strani	Ukupno	Domaći	Strani	Ukupno	Domaći	Strani
1998	64.955	586	65.541	528.099	1.614	529.713	8,1	2,3
1999	51.051	482	51.533	374.124	1.522	375.646	7,3	1,3
2000	65.434	840	66.274	568.575	3.536	572.111	8,7	4,2
2001	67.226	894	68.120	439.529	3.650	443.579	6,5	4,4
2002	66.141	1036	67.177	418.422	2.213	420.635	6,3	2,1
2003	60.297	1463	61.760	396.848	5852	402.700	6,6	4,0
2004	63.049	1633	64.682	408.538	6042	414.580	6,5	3,7
UKUPNO			445.087			3.158.964		

Izvor: OTKS, Sokobanja.

Ukoliko se sagleda tabela, može se zaključiti da je u periodu od 1998-2004 bila najproduktivnija 2001. god. Te godine je zabeležena najveća posećenost, što prema statističkim podacima iznosi 68.120 gostiju. Iako je te 2001. god. ostvarena najbolja posećenost, to nije slučaj i sa brojem noćenja, pa je tako 2000. god. ostvareno 572.111 noćenja, što predstavlja 1.3% više u odnosu na 1998. god. Ukoliko se sagledaju podaci Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije vezano za broj poseta Sokobanje u 2014. godini, uvidećemo da ukupan broj poseta iznosi 42.438, od čega su 39.682 posetioca domaći turisti, a ostatak od 2.756 su strani turisti. To je za čak 37,7% manje nego na reprezentativnu 2001. godinu. Što se tiče broja noćenja, ukupan broj je prethodne 2014. godine iznosio 219.755 (domaći turisti – 209.058, strani turisti – 10.697). Može se zaključiti da je broj noćenja u 2014-oj manji za 61.6% u odnosu na 2000. godinu kada je ostvaren najveći broj noćenja (ukoliko se gleda period od 1998-2004). Od inostranih gostiju prednjače državljani

Bosne i Hercegovine, koji su ujedno ostvarili i najveći broj noćenja, ali i najveći broj poseta u toku prošle godine. (broj noćenja – 163.695, broj poseta – 74.785).⁸⁹

U poređenju sa drugim turističkim mestima u Srbiji, Sokobanja zauzima respektibilnu poziciju, jer se nalazi na spisku od 10 destinacija sa najvećim brojem noćenja domaćih turista i zauzima peto mesto (tabela br.8).

Tabela 18 - Ostvarena noćenja domaćih turista u 2014. godini u izabranim turističkim mestima

Izabrana mesta	Noćenja domaćih turista	Indeks 2014/2013
1. Vrnjačka Banja	431.455	81
2. Beograd	393.156	86
3. Zlatibor	348.253	89
4. Kopaonik	271.763	92
5. Sokobanja	209.058	69
6. Tara	194.564	92
7. Selters banja	139.163	95
8. Banja Koviljača	113.259	75
9. Novi Sad	103.893	125
10. Gornja Trepča	85.514	97

Izvor: Republički zavod za statistiku Srbije

Vrnjačka banja je svakako lider što se tiče broja noćenja domaćih turista, a iza nje su na listi Beograd, Zlatibor, Kopaonik, Sokobanja, itd. U odnosu na 2013. godinu, u 2014. godini porast broja noćenja jedino beleži Novi Sad, dok je u ostalim izabranim mestima utvrđeno opadanje ovog broja. Sokobanja i pored smanjenja broja noćenja domaćih turista za 31%, zauzima 5. mesto na tabeli, što ukazuje na to da se ova banja i dalje svrstava među najpopularnije i turistički najrazvijenije u Srbiji. Što se tiče stranih gostiju, oni su ostvarili 10.697 noćenja, što ukazuje na to da je ponuda u Sokobanji u velikoj većini orijentisana ka

⁸⁹ Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007; str. 82

domaćem tržištu. Kako bi se privukao veći broj inostranih turista neophodno je poboljšanje infrastrukture (saobraćajne i turističke), ali i inoviranje i obogaćivanje turističke ponude.⁹⁰

3.3.4. SWOT analiza ponude u Sokobanji

U želji da se zdravstveni turizam što brže razvija, a sa njim i banjski turizam, neophodno je sa ovim vrstama praktikovati i druge vrste turizma, kao npr.: sportsko-rekreativni, banjski, kulturni, zimski, konferencijski, i sl. Za to svakako postoje uslovi, jer se ponudi mogu pridodati sportska igrališta, odmarališta, skijališta, istorijska nalazišta, kupališta i dr. Sa ciljem da se identifikuju snage, slabosti, mogućnosti i pretnje u destinaciji Sokobanja, primenjena je SWOT analiza (tabela br. 9).

Tabela 19 - SWOT analiza ponude zdravstvenog turizma Sokobanje

Snage	Slabosti
• Nezagađena priroda • Povoljan geografski položaj • Veliki izbor specijaliteta narodne kuhinje • Ponuda zdravstvenog turizma se može kombinovati sa drugim vidovima turizma • Ljubaznost lokalnog stanovništva • Veliki broj termomineralnih izvora • Tradicija u turizmu i bogata istorija u banjskom turizmu • Kulturno–istorijsko nasleđe • Blizina koridora E-75	• Nedovoljna finansijska ulaganja • Nezaštićenost prirodnih dobara • Prirodni potencijali nisu u dovoljnoj meri komercijalizovani • Nerazvijenost glavnih i pomoćnih objekata, kao i objekata za smeštaj • Niža platežna sposobnost potencijalnih turista • Nedovoljna primena savremene tehnologije • Nedostatak luksuznih smeštajnih kapaciteta • Nedovoljna iskorišćenost hidro-resursa • Slaba saradnja između lokalnih turističkih organizacija • Neizgrađen brend destinacije, kao i njen imidž
Mogućnosti	Pretnje

⁹⁰ Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007; str. 91

• Veće interesovanje za zdravstveni turizam • Sve popularniji vid kratkih „vikend“ odmora • Interesovanje stranih turista iz pograničnih područja • Stvaranje autentičnog marketinškog identiteta koji će sadržati poboljšanu ponudu wellness, spa i zdravstvenog turizma • Obezbeđivanje kvalitetnih kadrova kroz osnivanje viših škola i fakulteta iz oblasti turizma • Kooperacija sa drugim banjskim mestima • Priliv novčanih sredstava u vidu donacija i sponzorstva • Postojanje uslova za razvoj kongresnog turizma	• Konkurencija zemalja u regionu • Nestabilna politička situacija, i velika stopa nezaposlenosti • Neefikasna privatizacija • Nespremnost turističkih radnika na promene i prihvatanje nove marketing koncepcije • Zagađenje prirode • Opasnost od isključivo sezonskog posla
--	--

Izvor: Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007.

3.4. Mogućnosti formiranja novih proizvoda zasnovanih na kombinaciji sa proizvodima avanturističkog i zdravstvenog turizma

Danas se ne može naći neki oblik turizma u kojem se ne prepliću nekoliko vrsta turizma, i koji se može nazvati „čistom” vrstom. Zbog sve većeg rasta, avanturistički turizam je donekle opravdao svoj visoki imidž u zemljama gde je on najzastupljeniji (Zapadna Evropa i SAD). Kako bi se obezbedio njegov održivi razvoj ali i povećalo interesovanje turista za ovu vrstu turizma, neophodno je kombinovati avanturistički sa drugim vrstama turizma, kao što su npr.: religiozni, nautički, banjski, kulturni, lovni, vinski, ruralni, eko-turizam itd. Pošto je avanturistički turizam zasnovan na prirodi, njenu najbliži je eko-turizam. U današnje vreme samo 1-2% kanadskog ili australijskog turizma čini eko-turizam u pravom smislu te reči, iako se pojam „eko“ mnogo češće koristi. Mnogi turoperatora izbegavaju da koriste taj termin jer je on mnogo puta već korišćen i zloupotrebljen. Međutim, neki stejkholderi su na tržištu

uvideli vezu između turizma zasnovanom na prirodi, eko i avanturističkog turizma, pa zbog toga propagiraju novi sektor u industriji turizma – NEAT (nature, eco-, adventure tourism).⁹¹

Područje Bora i Majdanpeka je bogato raznovrsnim mineralnim sirovinama, a naročito rudama bakra i zlata. Prvi počeci rudarenja na ovom području su bili još daleke 1903. godine. Stogodišnja industrijska aktivnost na ovom području doprinela je formiranju površinskih kopova i flotacijskih jalovišta. Zbog navedenih razloga, primetna je tendencija porasta interesovanja turista i za industrijski turizam na ovom području. On uključuje u sebe:

- obilazak Caffè-Jama, koji se nalazi u Borskom rudniku na dubini od oko 400 metara,
- obilazak površinskog kopa Bor, koji predstavlja veštački stvoreno udubljenje, a nalazi se u obodnom delu grada Bora,
- obilazak starih i zastarelih mašina u vidu rudarskih i metalurških eksponata, koji su se koristili u prethodnom period u proizvodnji (jamska podgrada, jamska lokomotiva, vagoni za prevoz rudara i kamion-damper).

Industrijski turizam, pored ekonomskog momenta sadrži u sebi i edukativnu komponentu, a što je značajno, kako za fabriku, tako i za lokalnu zajednicu, jer se na taj način privlače i potencijalni radnici ili kupci. Treba napomenuti da se na teritoriji opštine Bor, pored RTB-a Bor, nalazi i Tehnički fakultet u Boru, koji je u sastavu Univerziteta u Beogradu i Institut za rudarstvo i metalurgiju, što daje određene pogodnosti za razvoj i kongresnog turizma na ovom području.⁹²

Arheološka istraživanja i proučavanja drevnog rudarstva i metalurgije, kao jedne od primarnih aktivnosti ljudi sa područja Bora i Majdanpeka, od praistorije do savremenog doba, su takođe veoma značajna. Otvaranjem Muzeja u Boru, početkom šezdesetih godina prošlog veka, započelo je novo poglavlje u prikupljanju i proučavanju kulturno-istorijske građe na

⁹¹ Buhalis D., Costa C., *Tourism business frontiers – consumers products and industry*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford, 2006; p. 115

⁹² <http://tobor.rs/turisticka-ponuda/industrijski-i-urbani-turizam/>; <http://www.travelmagazine.rs/industrijski-turizam-danas-turista-sutra-musterija/>

ovom području, što je dovelo do porasta interesovanja i za kulturnim turizmom na datom području.⁹³

U blizini Negotina i Bora smeštena je planina Deli Jovan, a njen najviši vrh je Crni vrh (1.141m). Na njoj postoje planinarske staze, koje vode do Stevanskih livada ili do repetitora RTS. Imajući u vidu prirodne potencijale planina Deli Jovan i Stol, kao i činjenicu da su „Deli Jovan“ i „Alija“ u Negotinu jedna od poznatijih lovišta u našoj zemlji, očigledno je da se avanturistički turizam može kombinovati sa lovnim turizmom i drugim vidovima turizma na ovom području (na primer kulturni turizam). U podnožju planine Deli Jovan nalazi se kasnoantički kompleks – Carska palata Šarkamen izgrađen krajem 3. i početkom 4. veka, koju je izgradio rimski car Maksimin Daja.⁹⁴

Što se tiče zdravstvenog turizma, ovaj oblik je daleko zastupljeniji u odnosu na avanturistički, i takođe je kompatibilan sa drugim oblicima turizma. Najčešći oblici turizma koji se kombinuju sa zdravstvenim su: sportsko-rekreativni, izletnički, kulturni, seoski i dr. Turisti često kombinuju ove vrste turizma kako bi upotpunili njihov boravak u nekoj destinaciji i načinili ga zanimljivijim. Zbog toga, mnoga banjska mesta gledaju da prošire svoju ponudu, produže sezonu i na taj način privuku što veći broj turista.

Kroz nekoliko godina u nazad, u opštini Sokobanja primetan je intenzivni razvoj seoskog turizma. To je postignuto kroz adaptaciju postojećih smeštajnih kapaciteta u sokobanjskim selima, ali i izgradnjom novih objekata za smeštaj. Pošto se ova sela označavaju kao „čuvare tradicije“ (održan je stari način života), turisti ovde imaju na raspolaganju da vide mnogo toga zanimljivog. U nekim domaćinstvima je čak omogućeno turistima učestvovanje u svakodnevnim zaduženjima (poljski radovi, briga o životinjama, spremanje hrane, i dr.). Takođe, u tim selima je organizuju svake godine i „Susreti sela“, koji predstavljaju jedan vid kulturno-umetničkih manifestacija sa ciljem da se očuvaju narodni

⁹³ Kapuran A., Bulatović A., Jovanović I., *Bor i Majdanpek, Monografija: Bor i Majdanpek*, Arheološkogradnja Srbije, IX, Arheološki institut Beograd i Muzej rudarstva i metalurgije u Boru, Beograd, 2014.

⁹⁴ Master plan kulturnoistorijske rute – *Put rimskih careva*, Ekonomski fakultet Beograd, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, 2007; str. 4

običaji. Navedene aktivnosti su najzastupljenije u selima: Šarbanovac, Turbarevac, Žučkovac, Jošanica, Resnik i Vrmdža.⁹⁵

Sokobanja poseduje odlične uslove i za razvijanje sportsko-rekreativnog turizma, a to se ogleda u čistom vazduhu, povoljnoj klimi, nezagađenoj prirodi i velikom broju vodnih resursa. Zbog toga, danas u Sokobanji postoji nekoliko sportskih objekata: fudbalski stadion "Bata Nole" (1.500 gledalaca), 3 igrališta za fudbal, 5 kombinovanih terena za male sportove, 4 zatvorenih bazena, 4 teniska terena, 4 teretane, streljana, kuglana i više trim staza. Upravo iz ovih razloga, veliki broj sportskih klubova se opredeljuje baš za Sokobanju kako bi sproveli svoje pripreme. Sportistima se pruža mogućnost obavljanja treninga na čak 800 m nadmorske visine, što omogućava postizanje izvanredne fizičke kondicije i spremnosti. Par godina unazad, primetan je i porast interesovanja za ekstremne sportove na području Sokobanje. Planine kao što su Rtanj, Devica i Ozren pružaju pregršt mogućnosti za njihov razvoj. Među najpopularnijim oblicima izdvajaju se: paraglajding, slobodno penjanje, brdski biciklizam, jedrenje (Na Bovanu), orijentacioni kros i dr. Početkom 2007. god. održana je i prva paraglajding revija u Sokobanji, što je naravno izazvalo veliko interesovanje kod ljudi, ali i zaljubljenika u ovaj sport. Početna tačka je bila planina Ozren, a krajnja destinacija je bila Sokobanja (ukupna dužina leta iznosila je 8 km).⁹⁶

Izletnički turizam u sebi sadrži elemente i rekreativnog i kulturnog turizma, a potencijale za razvoj, na istraživanom području, svakako najviše ima Sokobanja. Tu se još mogu dodati i nekoliko lokaliteta u okolini banje, koji su takođe pogodni za razvoj izletničkog turizma: Banja Jošanica, planina Ozren, izletišta Lepterijska, planina Rtanj i dr. Sve ove potencijale treba iskoristiti kako bi se privukao još veći broj turista, a to se može postići kreiranjem kvalitetnijih i zanimljivijih sadržaja tokom boravka gostiju.

Kako bi ponuda izletničkog turizma postala kvalitetnija i na taj način obezbedila veće prihode, potrebno je preduzeti neke od sledećih akcija: obnoviti saobraćajnu mrežu, renovirati postojeće i izgraditi nove ugostiteljske objekte na već pomenutim lokalitetima, urediti staze i prateće objekte za turiste. Najveći značaj za razvoj izletničkog turizma

⁹⁵ <http://www.sokobanja.rs/sr/seoski-turizam/tekst>

⁹⁶ <http://www.sokobanja.rs/sr/sportsko-rekreativni-turizam/tekst>

predstavlja osavremenjivanje regionalnih puteva, ali i završetak saobraćajnica iz smera Paraćina i Niša. Sa podizanjem nivoa kvaliteta usluga izletničkog turizma, ostvaruje se pozitivan efekat i na druge vrste turizma (među kojima su i avanturistički i zdravstveni) i povećava se prostorna razuđenost turističkih proizvoda na teritoriji opštine Sokobanja.⁹⁷

Osim Sokobanje (kao banjskog centra), potencijale za razvoj izletničkog turizma poseduju i Stevanske livade na planini Deli Jovan. Tamo se nalaze dve pešačke staze u dužini od 9 i 8.5 km. Dodatnu atrakciju predstavlja lovište jelena lopatara, pored kojeg se u najvećem delu i kreću staze.⁹⁸ U neposrednoj blizini sela Salaš se nalazi i veštačko jezero Sovinac, koje predstavlja izvanrednu lokaciju za ribolov, kao i za izletnički i rekreativni turizam, jer je pored njega izgrađen motel (u čijem sklopu se nalazi i restoran), kamp, sportski tereni i napravljen je parking prostor. Značajno je istaći, da se nedaleko od planine Deli Jovan, nalazi i planina Stol, koja je takođe pogodna za izletnički turizam, pošto se na njoj nalazi i planinarski dom i dva depadansa. Planina je izgrađena od krečnjačkih stena, karakteristične građe i sastava, sa primesama dolomita, koji u sebe uključuje prisustvo magnezijuma, dok je u njenom podnožju smešteno i jedno jezerce sa pitkom vodom. U organizaciji PSD „Crni Vrh“ iz Bora, realizuju se brojne izletničke ture, naročito sa decom školskog uzrasta. Osim navedenih izletišta, nedaleko od Negotina, nalaze se Rajačke i Rogljevačke pivnice, koje predstavljaju kuće od kamena, a koje su podizane u neposrednoj blizini vinograda i u kojima su vinari još u 19. veku pravili vino. U Gamzigradskoj banji, pored svakako najzastupljenijeg zdravstvenog turizma, postoji mogućnost i za razvoj izletničkog turizma, a najinteresantnija destinacija je arheološko nalazište rimskog carskog grada Feliks Romuliane. U organizaciji nekoliko planinarskih skijaških društava u našoj zemlji, svake godine u junu mesecu organizuje se Vidovdanski noćni uspon na Rtnju. Taj uspon se odvija u pratnji vodiča, počinje pola sata posle ponoći a završava se u ranim jutarnjim časovima, kada se u povratku niz planinu organizuje branje lekovitog bilja.⁹⁹

⁹⁷ http://www.soko-banja.org/index.php?option=com_content&task=view&id=91&Itemid=152

⁹⁸ <http://srbijuvolimo.rs/putovanja/planine/item/4458-lepote-srbije-stevanske-livade.html>

⁹⁹ <http://banjeusrbiji.net/gamzigradska-banja/>; http://psd-kopaonik.org.rs/m_actions/942;
<http://www.rajackepivnice.com/>;
http://www.jugoistocnasrbija.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=232&Itemid=321&lang=sr

ZAKLJUČAK

Usled povećanja svesti turista o zdravom načinu života i njihove želje za aktivnim odmorom, u svetu sve više postaju popularni avanturistički i zdravstveni turizam. Ipak, njihov razvoj je neravnomeran u svetu, a najdinamičniji razvoj je zabeležen u Severnoj Americi, Evropi, Južnoj Africi i Australiji.

Kada je reč o našoj zemlji, region Timočke krajine nije detaljno istraživao po pitanju mogućnosti razvoja avanturističkog i zdravstvenog turizma. Njihov razvoj je u najvećoj meri zasnovan na očuvanim prirodnim resursima, kojima Borski i Zaječarski okrug i te kako raspolažu. No, uprkos solidnim pretpostavkama za razvoj avanturističkog i zdravstvenog turizma na području ova dva okruga, koji se prostiru na teritoriji osam opština (Bor, Majdanpek, Kladovo i Negotin; odnosno Zaječar, Sokobanja, Boljevac i Knjaževac), ove vrste turizma posebnih interesa, prema dosadašnjim podacima Republičkog zavoda za statistiku, upražnjavaju uglavnom domaći turisti. Ispostavlja se, otuda, zahtev da se proizvodi avanturističkog i zdravstvenog turizma na ovom području promovisu na odgovarajući način kako bi se korisne informacije distribuirale ne samo do domaćih gostiju, već i do potencijalnih gostiju iz inostranstva.

Polazeći od ovih opštih postavki u okviru ovog rada sprovedeno je istraživanje, kako teorijskog tako i empirijskog karaktera, kako bi se ispitala istinitost osnovne pretpostavke (hipoteze H_0) i četiri pomoćne hipoteze (H_1 , H_2 , H_3 i H_4).

Na osnovu opsežne analize resursne osnove Borskog i Zaječarskog okruga može se zaključiti da je ona neuobičajeno raznovrsna u odnosu na ostale delove Republike Srbije. To se pripisuje specifičnostima reljefa Karpatsko-balkanske geografske mezo regije u okviru šire celine – planinsko-kotlinske Srbije. Planine ovog područja su brojne a u turističkom smislu posebno su interesantne: Crni vrh, Deli Jovan, Miroč, Stol, Stara planina, Rtanj i Ozren. Ove predele karakteriše izuzetno bogatstvo oblika kraškog reljefa; u prvom redu, pećina. Debele

naslage krečnjaka su odlike mnogih planina na ovom prostoru – i do dubine od 1.000 m kada je o Južnom Kučaju reč. Ovo područje krasi i neke reke koje su odavno na turističkoj mapi – zlatonosni Pek, Mlava, Timok, te Dunav. Region ne oskudeva ni u izdašnim izvorima geotermalnih voda. Sve ovo upućuje na zaključak da raznovrsna resurna osnova pogoduje razvoju avanturističkog i zdravstvenog turizma. Time je potvrđena osnovna hipoteza, H_0 :

H_0 – Raznovrsna resursna osnova prirodnih bogatstava na području Borskog i Zaječarskog okruga predstavlja osnov za razvoj avanturističkog i zdravstvenog turizma na ovom prostoru.

Najvećim delom teritorije Borskog i Zaječarskog okruga prostiru se srednje visoke planine (visine uglavnom od 1.000 do 1.200 m), a svojim položajem dominira Rtanj s najvišim vrhom (1560 m). U turističkom smislu je najrazvijenija Stara planina. Planine su obrasle šumom, uglavnom prohodne, te se može zaključiti da omogućavaju razvoj planinarenja kao i ostalih sadržaja avanturističkog turizma – u većem stepenu nego što je to slučaj sa iskorišćenjem vodnih potencijala. Time je potvrđena hipoteza H_1 :

H_1 – Planinski predeli Borskog i Zaječarskog okruga sadrže više mogućnosti za organizovanje avanturističkog turizma u odnosu na aktivnosti na vodi ili u vazduhu.

Rezultati istraživanja u okviru ovog rada pokazuju da je moguće identifikovati nekoliko destinacija koje pogoduju razvoju zdravstvenog turizma. Specifičnost klime (vazduha) je posebno izražena u Sokobanji – planine Ozren i Devica. Rtanj je nadaleko poznat po bogatstvu lekovitog bilja, dok su geotermalne vode sa lekovitim svojstvima karakteristične za Gamzigradsku i Brestovačku banju. Sve to pruža više nego dobru osnovu za razvoj zdravstvenog, a posebno banjskog turizma. O tome svedoče i postojeći smeštajni kapaciteti izgrađeni na naznačenim lokalitetima. Time je potvrđena hipoteza H_2 :

H_2 – Prirodna osnova Borskog i Zaječarskog okruga pruža mogućnosti za razvoj zdravstvenog turizma, a posebno banjskog.

Rezultati empirijskog istraživanja pokazuju da ispitanici sa ovog područja nisu sigurni da avanturistički turizam može produžiti turističku sezonu. Naime, svega 38,18% ispitanika se izjasnilo pozitivno po ovom pitanju – samo 12,73% ispitanika je mišljenja da

avanturistički turizam može u velikoj meri produžiti sezonu. S druge strane, ubedljiva većina (92,73%) ispitanika smatra da ovaj vid turizma može doprineti povećanju prihoda od turizma, kao i smanjenju nezaposlenosti i ukupnoj turističkoj valorizaciji ovog područja. Može se, otuda, smatrati da je potvrđena i hipoteza H₃:

H₃ – Avanturistički turizam na prostoru Borskog i Zaječarskog okruga može doprineti povećanju prihoda od turizma, posebno po osnovu planinarenja i speleoturizma.

Analiza prirodnih i kulturnih vrednosti na području Borskog i Zaječarskog okruga je pokazala da postoje raznoliki sadržaji koji plene sve veću pažnju savremenih turista. Kada je reč o istorijskom nasleđu, onda se, pre svega, misli na čuveni lokalitet iz antičkog perioda u blizini Zaječara – *Felix Romuliana* i druge sadržaje minulih istorijskih epoha (na primer, Radul begov konak u Zaječaru, stari grad Fetislam kod Kladova, Lepenski vir kod Donjeg Milanovca itd). U gradovima ovog područja održavaju se i tradicionalne kulturno-zabavne manifestacije kao što su, na primer: *Prva harmonika*, *Gitarijada*, *Dani Crnorečja* i druge.

Pored istorijskog i kulturnog nasleđa osobenost ovog područja predstavljaju i takozvani muzeji na otvorenom, odnosno rudarsko-metalurška postrojenja stara preko stotinu godina. Bor se, u tom smislu, posebno izdvaja budući da predstavlja pravu destinaciju tzv. industrijskog turizma – stara topionica, nekadašnji rudnik, tradicionalna rudarsko-metalurška oprema izložena na otvorenom u gradu, kafić stotinama metara pod zemljom, muzej rudarstva i metalurgije u gradu bakra i sl. Ovome treba pridodati i jednu od prvih hidrocentrala izgrađenih u našoj zemlji (koja još uvek radi) u Gamzigradu, a koju je projekovao inženjer Stanojević, rodom iz Negotina.

Najzad, ovo područje obiluje i lokacijama pogodnim za razne sportske aktivnosti – Kladovo, Borsko jezero, područje Đerdapa – kao i za razvoj ekološkog turizma.

Na osnovu svestranog sagledavanja svih elemenata turističke ponude ovog područja može se zaključiti da postoje optimalni uslovi za kombinaciju avanturističkog i zdravstvenog turizma sa ostalim oblicima turizma. Time je potvrđena i hipoteza H₄:

H₄ – Raznovrsnost kulturnih i ekoloških sadržaja Borskog i Zaječarskog okruga pruža mogućnosti za razvoj avanturističkog i zdravstvenog turizma po osnovu kombinacije sa drugim oblicima turizma.

Kao glavni nedostaci avanturističkog turizma na području Borskog i Zaječarskog okruga mogu se navesti nepostojanje turističke infrastrukture, nedostatak smeštajnih kapaciteta i nezainteresovanost lokalnih vlasti za razvoj ove vrste turizma (čak i uz postojanje ogromne resursne osnove). Što se tiče zdravstvenog turizma, utvrđeno je da je za njegov dalji razvoj neophodna izgradnja novih smeštajnih kapaciteta visoke kategorije, kako bi se privukli strani turisti većih platežnih sposobnosti. Pored toga, potrebna je bolja saradnja sa susednim okruzima i razvijeniji marketing. Saobraćajna povezanost je veoma slaba, nedostaju raznovrsne dopunske usluge, kao i školovani kadar iz oblasti turizma. Takođe, ljudi koji žive na području Borskog i Zaječarskog okruga, ne pridaju dovoljno važnosti zdravstvenom turizmu i očuvanju prirode, pa je to veoma otežavajuća okolnost.

U budućnosti kao najvažniji oblik marketinga ove dve vrste turizma trebalo bi da predstavlja promocija na svetskoj računarskoj mreži – internetu. Time bi se omogućilo uspostavljanje saradnje lokalnih turističkih organizacija sa drugim organizacijama u okolini, ali i sa posrednicima koji su se specijalizovali za neku od istraživanih vidova turizma (avanturističkog ili zdravstvenog). Na taj način moguće je pozicionirati se i na međunarodnim tržištima, što bi bilo od velikog značaja i za turizam u Srbiji. Od vitalnog značaja je i uspostavljanje bolje saradnje među privatnim i javnim sektorom, ali i predstavljanje značaja razvoja turizma lokalnom stanovništvu. Ukoliko bi se izvela procena Borskog i Zaječarskog okruga kao destinacije avanturističkog i zdravstvenog turizma, usredsređujući se na resursnu osnovu koja postoji na ovom području, to bi uticalo i na dolazak potencijalnih investitora, ali i na prodor prema novim tržištima.

LITERATURA

1. Adventure Tourism - Market Report, a study by: The George Washington University School of Business, The Adventure Travel Trade Association, and Xola Consulting, 2010.
2. Anić T., Specifični oblici turizma posebnih interesa na primeru jugoistočne i jugozapadne Srbije, Master rad, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2009.
3. Bakić O., Marketing u turizmu, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
4. Bentley T. A., Cater C., Page S. J., Adventure and ecotourism safety in Queensland: Operator experiences and practice, Tourism Management, Elsevier, 2010.
5. Buckley R. Adventure tourism, CAB International, UK, 2006.
6. Buhalis D., Costa C., Tourism business frontiers – consumers products and industry, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford, 2006.
7. Dunn H. L., High-level wellness for man and society, American journal of public health and the nation's health, 1959, Vol. 49, Number 6, 786–792
8. Durkalić D., Stamenić T., Upravljanje turizmom u funkciji unapređenja lokalnog privrednog razvoja, Vrnjačka Banja, 2014.
9. Đukić N., Ekonomski indikatori održivog turizma u vodećim banjama Srbije, Master rad, Prirodno-matematički fakultet, Niš, 2014.
10. Erfurt Cooper P., Cooper M., Health and wellness tourism: Spas and hot springs, Channel View Publication, Bristol, UK, 2009.
11. Geić S., Geić J., Čmrlec A., Zdravstveni turizam egzistencijalna potreba u suvremenom društvu, Split, 2010.
12. Hitrec T., Turizam u kulturnoj politici Hrvatske, Ekonomski fakultet Zagreb, Zagreb, 1998.
13. Horwath Consulting Zagreb i Ekonomski fakultet Beograd, Strategija razvoja turizma Republike Srbije - prvi fazni izveštaj, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2005.

14. Hrabovski-Tomić E., Mitić S., Osiguranje kao neophodna komponenta avanturističkog turizma, Poslovna ekonomija, godina V, br. 1, vol. VIII, Sremska Kamenica, 2011.
15. Hrabovski-Tomić E., Selektivni oblici turizma, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica, 2008.
16. Jovanović V., Tematski turizam, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013.
17. Kapuran A., Bulatović A., Jovanović I., Bor i Majdanpek, Monografija: Bor i Majdanpek, Arheološkagradja Srbije, IX, Arheološki institut Beograd i Muzej rudarstva i metalurgije u Boru, Beograd, 2014.
18. Kaspar C., From Traditional Spa Tourism to Modern Forms of Health Tourism, AIEST, Vol. 30, p. 15-19, St.Gallen, 1989.
19. Kaspar C., Gesundheitstourismus im Trend, Institut für Tourismus und Verkehrswirtschaft, St. Gallen, 1996.
20. Lazarević R., Kras Dubašnice, Gornjana i Majdanpeka, Srpsko geografsko društvo, Beograd, 1998.
21. Lazarević R., U carstvu tame i tišine, Želnid, Beograd, 2008.
22. Master plan turističke destinacije „Donje Podunavlje“, Naučno-istraživački centar, Ekonomski fakultet, Beograd, 2007.
23. Master plan kulturnoistorijske rute – Put rimskih careva, Ekonomski fakultet Beograd, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, 2007.
24. Milodanović I., Iskustva i pravci razvoja kružnih putovanja u ponudi turističkih agencija Srbije, Master rad, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013.
25. Milojković M., Razvoj zdravstvenog i wellness turizma u banjama Srbije, Master rad, Prirodno-matematički fakultet, Niš, 2013.
26. Momirović D., Termomineralni izvori u funkciji razvoja zdravstvenog turizma u timočkom regionu, Timočki medicinski glasnik, Volumen 32, Broj 4, 2007.
27. Mueller H.; Lanz Kaufmann E. (2001): Wellness Tourism: Market analysis of a special health tourism segment and implications for the hotel industry, Quelle: Journal of Vacation Marketing, Vol. 7, Number 1
28. Petrović J., Krš Istočne Srbije, Srpsko geografsko društvo, Beograd, 1974.

29. Pravilnik o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva – Prilog II - zaštićene vrste, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 05/10
30. Predlog modela optimalnog upravljanja turizmom sa organizacionom strukturom turističke regije Zapadna Srbija, Finalni izveštaj, Horwath & Horwath Consulting Zagreb, Zagreb, 2012.
31. Rabotić B., Selektivni oblici turizma, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd, 2013.
32. Rabotić, B., Selektivni oblici turizma, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd, 2012.
33. Saopštenje SRB13 UT10 310113, RZS 2013.
34. Schneider P., Latkova P., Vogt C., Adventure tourism uniqueness study, Michigan State University, Lansing, SAD, 2008.
35. Sokobanja – Master plan turističke destinacije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd, 2007.
36. Spasojević M., Šušić V., Savremene tendencije u razvoju zdravstvenog turizma u svetu i Srbiji, Teme, G. XXXV, Br. 1, Univerzitet u Nišu, 2011.
37. Stavrov M., Tanić B., Studija kulturnih resursa pograničnog regiona, Program prekogranične saradnje Bugarska - Srbija u sklopu IPP, Dimitrovgrad, 2012.
38. Statistički godišnjak Republike Srbije, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014.
39. Swarbrooke J., Beard C., Leckie S., Pomfret G., Adventure tourism – the new frontier, Butterworth-Heinemann, Oxford, 2003.
40. Unković S., Zečević B., Ekonomika turizma, Ekonomski fakultet, Beograd, 2000.
41. Unković S., Čačić K., Bakić O., Popesku J., Savremeni tokovi u turizmu, Ekonomski fakultet, Beograd, 1991.
42. Uredba o proglašenju spomenika prirode „Prerasti u kanjonu Vratne“, Sl. glasnik RS", br. 99/2014
43. Uredba o zaštiti parka prirode "Stara Planina", Službeni glasnik RS", broj 19/97; 23/2009
44. Uredba o utvrđivanju regionalnog prostornog plana Timočke krajine, Sl. glasnik RS br. 51/11
45. Uredba o zaštiti spomenika prirode “Lazarev kanjon” (“Službeni glasnik RS”, broj 16/00)

46. Vučković J., Aktivni odmor u Srbiji, Turistička organizacija Srbije, Beograd, 2008.
47. Zakon o turizmu Republike Srbije (Sl. glasnik RS", br. 36/2009, 88/2010, 99/2011 - dr. zakon i 93/2012)

Internet izvori:

<http://www.eurovelo.org> (3.4.2014)

<http://glassrbije.org/privreda/isto%C4%8Dni-i-ju%C5%BEni-region> (3.4.2014)

<http://explore-serbia.rs/turizam/vrste-avanturistickog-turizma/planinarenje/> (7.4.2014)

http://www.freeclimbing.rs/tekstovi/o_penjanju/sta_je_sportsko_penjanje/ (8.4.2014)

<http://explore-serbia.rs/turizam/vrste-avanturistickog-turizma/paraglajding/> (10.4.2014)

<http://explore-serbia.rs/turizam/vrste-avanturistickog-turizma/speleoturizam-caving/> (10.4.2014)

<http://www.transforma.rs/zdravstveni-turizam> (7.9.2014)

<http://www.apartmani-srbija.com/istrazi/banje-srbije-zdravstveni-turizam> (8.9.2014)

<http://www.raris.org/download/strategija/Profil%20Timocke%20krajne.pdf> (22.9.2014)

<http://www.virtualtourist.com/press-center/top-10-gorges> (3.10.2014)

http://www.etos.rs/oeap/oeap_nacrt.pdf (5.10.2014)

<http://usrbijijedangrad.wordpress.com/a-gde-se-nalazi-bor/> (12.10.2014)

<http://www.culturaltourism-ipa.eu/portal/?q=sr/3.3.3s> (13.10.2014)

http://www.soko-banja.org/index.php?option=com_content&task=view&id=51&Itemid=120&limit=1&limitstart=4 (17.10.2014)

http://www.panacomp.net/srbija?mesto=srbija_tupiznica (29.10.2014)

<http://freebiking.org> (4.11.2014)

<http://www.zajecar.info/geografske-karakteristike> (7.11.2014)

<https://usrbijijedangrad.wordpress.com/a-gde-se-nalazi-bor/> (8.11.2014)

http://www.toon.org.rs/s_priroda_vratna.php (13.11.2014)

<http://www.srbija.travel/priroda/spomenici-prirode/lazarev-kanjon/> (15.11.2014)

<http://www.opstinabor.rs/zlotskepecine.aspx> (20.11.2014)

<http://www.srbija.travel/priroda/pecine/bogovinska-pecina/> (24.11.2014)

<http://www.srbija.travel/priroda/pecine/rajkova-pecina/> (30.11.2014)

<http://www.sokoterme.net> (3.6.2015)
<http://www.selo.rs/> (6.6.2015)
<http://tookladovo.rs/> (6.6.2015)
<http://www.sokobanja.rs/> (15.6.2015)
<http://www.toom.rs/> (22.6.2015)
<http://tobor.rs/turisticka-ponuda/industrijski-i-urbani-turizam/> (3.7.2015)
<http://www.travelmagazine.rs/industrijski-turizam-danas-turista-sutra-musterija/> (4.7.2015)
<http://www.hoteljezero.rs/> (4.7.2015)
http://www.soko-banja.org/index.php?option=com_content&task=view&id=91&Itemid=152
(5.7.2015)
<http://srbijuvolimo.rs/putovanja/planine/item/4458-lepote-srbije-stevanske-livade.html>
(5.7.2015)
<http://banjeusrbiji.net/gamzigradska-banja/> (6.7.2015)
http://psd-kopaonik.org.rs/m_actions/942 (7.7.2015)
<http://www.rajackepivnice.com/> (7.7.2015)
http://www.jugoistocnasrbija.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=232&Itemid=321&lang=sr (7.7.2015)